

Марија Љубинковић

ПИСМА ХИЛДЕ ДАЈЧ

КОНТЕКСТИ НАСТАНКА, ЧУВАЊА И ЧИТАЊА

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР АУТОРА	4
УВОД	6
ОБРАЗЛОЖЕЊЕ (КВАЗИ)ЕКЛЕКТИЧНОСТИ	11
1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НЕМАЧКЕ ОКУПАЦИЈЕ БЕОГРАДА	13
1.1 Логор Сајмиште	21
2. БИБЛИОТЕКЕ И АРХИВИ КАО СВЕДОЦИ ВРЕМЕНА	26
2.1 Историјски архив Београда	28
2.1.1. Збирка Специјална полиција у Историјском архиву Београда	28
2.2 Јеврејски историјски музеј	29
2.2.1 Архив Јеврејског историјског музеја	31
3. КАЗНА ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ У КРИМИНОЛОШКОЈ ТЕОРИЈИ	33
4. ПИСМА ХИЛДЕ ДАЈЧ	39
4.1 Тумачење садржине писама Хилде Дајч	43
4.1.1 Прво писмо	43
4.1.2 Друго писмо	44
4.1.3 Треће писмо	45
4.1.4 Четврто писмо	47
4.2 Криминолошки приступ при анализи писама Хилде Дајч	50
5. ДОПРИНОС АРХИВСКЕ ГРАЂЕ СПОЗНАВАЊУ ИСТИНЕ О ДЕШАВАЊИМА У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА НА ТЕРИТОРИЈИ БЕОГРАДА	56
5.1 Архивска грађа као сведочанство историје	56
5.2 Архивска грађа као полазна основа при криминолошким истраживањима	59
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	62
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	65
ПРИЛОЗИ	68

ПРЕДГОВОР АУТОРА

Несумњиво је да појам студија сећања походи савремени говор у све већој мери, али суштински узрок те појаве остаје у својеврсној логичкој измаглици. У питању дакако није пуки редизајн имена историје. Није реч ни о савременом семантички празном концепту. Студије сећања, напротив, захтевају постојање конкретне базе претходног сазнања заснованог на историјским фактима које ће тек као такво бити компетентно за призивање, а потом и тумачење различитих сећања као њему накнадних. Међутим, како би студије сећања имале адекватно упориште и основу, нужним се испоставља и екстензивно познавање општег историјског контекста Другог светског рата и готово практична исцрпљеност студија Холокауста као хронолошког и логичког претходника студија сећања. Дакако, једини изворни контекст Холокауста јесте Други светски рат те је неопходно познавати историју тог сукоба како би постојала основа за даљу надградњу проучавањем Холокауста, а потом и студија сећања као крајњег исходишта.

Уколико се приступи и контекстуализацији појма у односу на друштвену и социјалну реалност Републике Србије, испоставља се и да познавање историје Холокауста није део наше опште културе – штавише, према наводима господина Јована Ђулибрка, епископа пакрачко-славонског, у Србији од 1945. године до данас није одбрањен ниједан докторат о страдању у Другом светском рату. Та чињеница указује на два конкретна проблема: прво, уколико наша заједница није истражила такво страдање – да ли то онда значи и да се оно може поновити? Са друге стране, проблематичним се испоставља и стремљење студијама сећања, које прете да прогутају студије Холокауста, јер је сећање замагљено све док студије које се односе на Шоа нису у довољној мери исцрпљене. У овом смислу, контекстуализација је изузетно важна управо зато што претходни наводи не би важили и за, на пример, Израел – наша и њихова сазнања о Холокаусту се ни квалитативно ни квантитативно не могу поредити.

Овај текст, стога, не тежи да се декларише као допринос студијама сећања већ као анализа конкретног примера сведочанства о Холокаусту која ће уз помоћ интердисциплинарног приступа покушати да понуди другачији поглед на недовољно истраживано истребљење београдских Јевреја у Другом светском рату. Конкретну окосницу рада представљају писма Хилде Дајч (1922-1942), београдске Јеврејке страдале у логору на Сајмишту. Та су писма не само драгоцени увид у истину о приликама у логору и о поступању према затвореницима, већ и наша својеврсна верзија

Дневника Ане Франк у малом. Стил Хилде Дајч, искреност и тежина њених речи доиста чине да се њена писма, потпуно неправедно скрајнута и недовољно тумачена, с правом пореде са најпознатијим личним сведочанством о животу и прогону Јевреја у Другом светском рату. Интердисциплинарност у оквиру овог текста подразумеваће са једне стране примену анализе садржаја и херменеутике, а са друге, криминолошки приступ у покушају разумевања поступања према београдским Јеврејима – односа учинилаца према жртвама, и *vice versa*, као и конкретне проблематике лишења слободе и услова који су постојали у логору на београдском Сајмишту.

Конечно, како би одређена грађа представљала релевантан допринос научној, стручној и општој јавности, ваља нагласити и њену важност за конкретан тренутак у коме се она тој истој јавности и нуди. Са једне стране, овај текст тежи да пружи нове увиде у оквиру студија Холокауста у Југославији, конкретније у Београду, те настоји да на тај начин подсети на ужасе до којих доводи екстремизам. Оправданост таквог полазишта проналази се, при томе, у чињеници да је пораст (поготово десног) екстремизма приметан у Европи, а да потреси те врсте представљају и својеврсну посредну претњу за јеврејску, али и остале заједнице. Са друге пак стране, 2022. година испоставља се као изузетно важна у контексту основне тематике овог текста – она обележава 100 година од рођења Хилде Дајч, као и 80 година од њене преране смрти. Стога, постоји својеврсна обавеза коју као заједница треба да осећамо према убијеној суграђанки, као и према њеним речима којима она кроз само четири писма нуди увид у читав период и историју једног сукоба – његове суровости, нехуманости и бесмисла.

УВОД

Национална свест је, превасходно захваљујући деловању медија (чија је водиља понекад само профит), постала ствар својеврсног тренда. Стога је могуће пратити развој друштвене мисли у периодима великих социјалних потреса (који на Балкану, дакако, не мањају) и закључити да је она готово увек формирана на основу јавне представе о тренутним дешавањима и њиховим актерима. Штавише, јавно мњење као да је способно за поимање искључиво актуелних догађаја, а да временска дистанца чини прошлост све више ирелевантном. Тако су доминантна схватања комплексног и опасног појма *националног непријатеља*¹ готово увек у Срба била моновалентна – најљући непријатељи били би они тренутно активни у контексту дневне политике и стабилности региона (деведесетих година 20. века били су то Хрвати, данас Албанци на Косову и Метохији и сл.). Проблематично је, међутим, што се медијским усмеравањем пажње грађана на један конкретан, актуелан политички проблем или неслагање у потпуности занемарује основно својство историје за чије је познавање нужно сагледавање целовите слике догађаја и геополитичких прилика. Окретање будућности, о ком пак са ентузијазмом говоре политике помирења, такође не сме да за цену има заборављање националног идентитета и историје народа и државе. Изналажење решења које ни на који начин не би водило у екстрем – ни десничарски, а дакако ни левичарски, захтева моћ критичког сагледавања историје коју омогућава искључиво познавање изузетно широког спектра информација, свест о нужности даљег ширења круга сазнатих чињеница, и коначно, отклон од политизације и идеологизације.

Национална свест представља својеврсну надградњу појма националног идентитета – она је његово отелотворење у јавном дискурсу и управо као таква фигурише и у свести сваког појединачног грађанина. Самим тиме, „упркос појединим теоријама да је национални идентитет измишљотина, конструкција или манипулативна политичка стратегија“, извесно је да ће „још дуго остати основа за личну и колективну идентификацију“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 8). Сам појам идентитета представља изузетно комплексну категорију, али чињеница је да се „сваки идентитет, било да је реч о личном, групном или колективном његовом виду, суштински заснива на феномену *памћења*“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 12-13). У том смислу, памћење се може раздвојити на појединачно и колективно, на лично и институционализовано. На

¹ Овом приликом свесно је учињена хиперболична генерализација која и по себи треба да сведочи о недовољној свести јавности о чињеничном стању.

том трагу вреди промишљати и улогу библиотека, архива и музеја као институција памћења, а посредно, и институција градње и очувања идентитета чија улога није ограничена на сакупљање и пуко смештање писаних докумената или физичких предмета у просторије које би гарантовале њихову сигурност и заштиту од уништења или нестанка. Другим речима, „баштинске институције нису ту да прикупе, сачувају и представе материјалну супстанцу неког идентитета, него да послуже као охрабрење културног и сваког другог стваралаштва у реалном времену и са стварним људима“ (Шола 2013: 3). Сличног је схватања и Алберто Мангел који у својој књизи *Библиотека ноћу* наводи „да су националне библиотеке *излог нације и наша колективна дефиниција*“ (Mangel 2008: 234-244, према Стокић Симончић и Вучковић 2012: 11).

Могуће је, стога, приметити да се идентитет чува или поново проналази кроз стваралаштво засновано на сведочанствима идентитета из прошлости – на критички освешћеном промишљању историје. Значај таквог промишљања је двострук и подразумева спознају увида који ће допринети бољем разумевању прошлости, али и јаснију пројекцију будућности. При томе, „разумевање процеса изградње идентитета подразумева његово историјско утемељење, као и динамичке и конфликтне стратегије и ситуације у којима се идентитет стиче, мења, губи и поново осваја“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 7).

Овај рад тежи критичком сагледавању можда и најмрачније ере цивилизације и служи се криминолошком методологијом која у својој бити настоји да спозна појавне облике и факторе злочина и криминалитета – у овом случају Холокауста као врло конкретног злочина, али и још прецизније, условима извршења лишења слободе усмереног на српске Јевреје и Роме заточене на београдском Сајмишту у доба немачке окупације. За адекватан говор о томе биће нужно разумети основе и разлоге који су покретали нацистичко деловање у Београду 1941. и 1942. године, а при томе избећи испразна општа места социолошких теорија. Индикативно је стога што је угледни професор психологије са Универзитета у Кембриџу, Сајмон Барон-Коен, писао како је „изазов објаснити како су људи способни да нанесу велику бол једни другима, а не прибећи олаком коришћењу концепта зла“ (Baron-Koen 2011: 17). И доиста, суровост каква је виђена у делима нациста у Другом светском рату, није лако разумљива већини људи. Како се не би застранило у наивни редукционизам и објашњење да су Немци једноставно били зли, потребно ће бити позабавити се идејом *емпатије*, а поготово идејом њеног губитка. Да би даље аргументовао своје тумачење губитка емпатије као суштинског узрока зла, Барон-Коен прибегава тумачењу идеја аустријског филозофа

Мартина Бубера који је у својој књизи *Ја и ти* „поредио *ја-ти* начин постојања (у ком сте повезани са другом особом као да је то само по себи циљ) са *ја-то* начином постојања (где сте повезани са особом или објектом како бисте их користили за одређену сврху). Сматрао је да је други вид понашања према особи обезвређујући” (Baron-Koen 2011: 17). Управо такав вид понашања, у потпуности супротан другом Кантовом категоричком императиву², јесте у основи свих суровости нацистичког режима у Другом светском рату. Питање које, међутим, треба поставити није (сада већ излишно) *како је до Холокауста могло доћи? већ како се после Холокауста могло наставити?* што је Теодор Адорно поетизовао изјавом да је писање поезије после Аушвица варварство³. Призивање Адорнове мисли у овом тренутку представља одвећ погодан начин да се учини битан аналитички искорак те да простор важности тржишног концепта у тумачењу свега поменутог. Наиме, управо је однос према људима као средству (при чему треба у виду имати и семантичку потентност ове речи с обзиром на то да је новац *par excellance* средство) разлог због кога се након Холокауста *могло наставити*. Тржиште никада, па ни након Другог светског рата, није било омеђено на домене привреде и трговине, а чињеница да је оно од педесетих година 20. века заузимало све важнију улогу управо и јесте разлог због кога се историја изволела скрајнути. О свему томе, дакако, биће више речи у тексту који следи.

Ово истраживање, при томе, ниједног тренутка не тежи буђењу мржње или пукој неоснованој критици ради ње саме. Напротив, оно тежи научној анализи сачуване грађе о искуственом положају Јевреја у време Другог светског рата у Београду и то ће чинити кроз тумачење писама Хилде Дајч као примарног извора. За претходно покренуто питање идентитета карактеристично је и да „сваки персонални идентитет има своје социјалне димензије, јер је човек друштвено биће, истовремено оријентисан и ка индивидуалитету и ка социјалитету“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 7). Логиком реципроцитета, и појединачни идентитет условљен је социјалним – политичке и друштвене околности одређују га и обликују. Управо на тај је начин био формиран идентитет Хилде Дајч – младе Јеврејке која је „децембра прве године окупације Београда, живела још увек у угодном родитељском дому и радила добровољно у

² „Ради тако да човештво како у твојој личности, тако и у личности свакога другог, увек узимаш уједно као сврху, а никада само као средство”. Више у: Kant, I. (1979). *Kritika praktičkog uma*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

³ Више у: Adorno, Th. W. (1985). „Kritika kulture i društvo”. *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 232.

Јеврејској болници⁴ на Дорћолу. Отац инжењер није био одведен у логор код Топовских шупа одакле су сви мушки Јевреји Београда и Баната до тог времена већ изведени на стрељање као српски таоци. Он је заједно с породицом био још увек остављен код куће, јер је био потпредседник Представништва јеврејске заједнице у Београду, установљеног по наредби Немаца да спроводи њихове налоге и замењује забрањене и укинуге институције“ (Almuli 2005: 125). Хилдина пријатељица којој је и писала из логора на Сајмишту, Нада Новак, о Хилди је разговарала са хроничарем Јашом Алмулијем⁵, како би му омогућила што јаснији увид у њену личност, а за потребе писања његове књиге *Јеврејске говоре*. Том приликом она је навела како су се Хилда и она након кратке паузе у контакту након Надиног матурирања, поново зближиле за време окупације: „Долазила је у нашу кућу сасвим слободно. После априлског рата виђале смо се више него пре тога. Била је врло несретна због ситуације у којој су Јевреји и због поступака према њима. Врло брзо се пријавила да ради као сестра у Јеврејској болници. Гледајући сада уназад, јасно ми је да је Хилда можда била укључена у покрет⁶. Мене је питала како би било да пођем на курс за болничарке. Једног дана дошла је код мене са неком књигом увијеном у окупацијске новине *Време*. Био је то роман *Како се калио челик*⁷.

Писма која је Хилда Дајч послала другарицама⁸ из логора на Сајмишту, а која представљају окосницу овог текста, чине се изузетно значењски потентним када је реч не само о спознавању историјских прилика, већ и о анализи логора и казне лишења

⁴ Та болница основана је почетком окупације јер су Немци забранили да Јевреје лече нејевреји и да користе градске болнице. Јеврејска заједница морала је сама да спреми и издржава болницу, у којој су бесплатно радили јеврејски доктори и болничари. Болница се налазила на Дорћолу, у улици Високог Стевана 2, у згради коју је изградило Јеврејско женско друштво за потребе занатске школе за сиромашне јеврејске девојке (више у: Almuli 2005: 127)

⁵ Јаша Алмули (1918 – 2013) био је „истакнути новинар и присталица покрета несврстаности, а касније први човјек београдске јеврејске заједнице“ (Ћулибрк 2011: 48). Објавио је више књига о сећањима југословенских Јевреја на Холокауст и период окупације.

⁶ На овоме месту, важно је истаћи и да је у Србији постојао изузетно активан покрет отпора окупационом апарату. Отпор је био са једне стране отелотворен у деловању партизана, прецизније, Народноослободилачке војске Југославије, предвођене маршалом Јосипом Брозом Титом, а са друге, у деловању четничких одреда, односно Југословенске војске у отаџбини на челу са армијским генералом Драгољубом Дражом Михаиловићем.

⁷ Аутобиографски роман совјетског књижевника Николаја Островског из 1936. године. Островски је био један од најпознатијих књижевника социјалистичког реализма (више на интернет страници Енциклопедије совјетских писаца – доступно на: <http://www.sovlit.net/bios/ostrovsky.html>, приступљено 12.01.2020.)

⁸ Изузетно је интересантно и то што је Хилда Дајч одабрала да писма упути управо Мирјани Петровић и Нади Новак. На основу њихових сведочења (више у: Алмули 2010) чини се да Хилда није била претерано блиска са Надом и Мирјаном након заједнички проведеног времена у гимназијској литерарној дружини „Алекса Шантић“, мада се контакт обновио након почетка окупације. Утолико је интересантније што је последња сачувана комуникација коју је Хилда остварила била управо са њима, а да се веза успостављена преко књижевности и њеног тумачења испоставила као најчвршћа.

слободе као криминолошких појмова. Наведени појмови тумачени су у криминолошком смислу са јасним циљем наглашавања *контраста* између злочина као основе за спровођење казне у пенолошким и криминолошким теоријама, и изостанка злочина самих Јевреја у конкретном случају Другог светског рата када је лишење слободе уследило упркос недостатку разлога за његову примену. Управо на тај начин, ова студија тежи интердисциплинарности, а самим тиме и обухватнијем тумачењу. Са друге стране, сама чињеница да су писма Хилде Дајч доступна јавности и истраживачима отвара могућност сагледавања и анализе непроцењивог доприноса библиотека и архива при чувању историјске грађе. Несумњиво баш из тог разлога, ова уточишта непосредне истине била су прве мете у ратовима – јер најлакше је владати народом који не памти своје порекло нити може разумети како је постао подређен своме освајачу. Имајући у виду тренутне друштвено-политичке прилике у Републици Србији, говорити о историји и анализирати њене трагове чини се питањем академске честитости. Јер, памћење историје представља етичку одговорност, а њено разумевање еволутивни потенцијал.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ (КВАЗИ)ЕКЛЕКТИЧНОСТИ

Иако се самотумачење и образлагање сопственог текста може учинити крајње беспотребним и штавише увредљивим по читаоце који би, сва је прилика, и без ауторове помоћи успели да разазнају његове интенције, у овом конкретном случају чини се да постоји оправдање за такав поступак. Наиме, даљи текст спаја наизглед неспојиве теме и приступе водећи се, ипак, једном заједничком нити која их све прожима и повезује. Иницијална намера аутора била је да текст гради по принципу *од општег ка посебном* те да се на његовом почетку осврне на општи контекст Другог светског рата у Београду и његове реперкусије по локално јеврејско становништво а затим да се пажња посвети логору на београдском Сајмишту као појединачном примеру у коме је контекст рата постајао конкретна пракса спровођења нацистичких циљева (то је уједно и први од три контекста из наслова – *контекст настанка*). Текст даље промишља улогу библиотека и архива као места аргументованог сећања – оног које је поткрепљено сведочанствима и историјским чињеницама (*контекст чувања*). Коначно, писма Хилде Дајч анализирају се из различитих перспектива (херменеутичке и криминолошке) као вредно сведочанство – чувано управо у архивима (*контекст читања*). Упркос томе што се може учинити да сама писма која су централна тема ове књиге нису и њен квантитативно највећи део, ваља нагласити и да она ипак јесу својеврсна садржинска окосница јер је њихов значај присутан и у односу према свему осталом, а и читав рад је њој, макар иницијално и искрено, посвећен.

Након образложења самог тока текста и редоследа његових целина, ваља образложити и елементе његове садржине инкорпориране у обликованим поглављима и, у њиховом настајању, коришћене приступе. Стога, важност библиотека и архива и говор о њима који може наизглед деловати као садржински експес, оправдава се чињеницом да је нужно подићи свест истраживача о улози коју институционално чување истине има када је реч о проучавању Холокауста. Наиме, како су сви сведоци Холокауста или већ мртви или у дубокој старости, библиотеке и архиви се испостављају као последње оазе истине. Уколико се читају писани трагови догађаја, постаје се и њихов сведок, а управо то омогућава истраживачима да сопствено мишљење пласирају као објективно, засновано на посредном сведочењу догађајима о којима пишу.

Са друге стране, криминолошки приступ проучавању не само писама Хилде Дајч као врло конкретног материјала, већ и Холокауста уопште, може се учинити потпуно

неоправданим. Но, управо тај аспект тумачења није само релевантан већ и обавезан – он проучава укупност криминалног искуства; проучава учиниоца, жртву и сам догађај, а са основним циљем разумевања ради превенције, односно схватања механизма злочина како се он не би поновио, већ како би се и његова најмања назнака препознала. Самим тим, историја се проматра на начин који је можда у нашој средини атипичан али чији би теоријски допринос могао да буде од изузетног значаја. Коначно, примена криминолошког приступа може се образложити и на други начин – чињеницом да се са постмодернизмом раскрстило са једноставним и једнодимензионалним објашњењима, да је интердисциплинарност продрла у готово све научне дисциплине, а да фонд знања и доступност информација какви су данас не само да омогућују, већ и терају истраживаче да свој рад базирају на различитим методологијама, доктринама и приступима. На концу, остаје и нада да ће овакав (квази)еклектичан приступ постати и својеврсна инспирација потоњим истраживачима који би нека своја, такође наизглед удаљена сазнања и експертизе, пожелели да искористе зарад давања научног доприноса студијама Холокауста у Београду и Југославији⁹, а самим тим и зарад очувања сећања на Хилду Дајч и њену судбину која треба да је сачувана на много више него на страницама четири писма.

⁹ Важно је имати у виду да је говор о Холокаусту у Југославији изузетно комплексна тема – не може се говорити о Холокаусту у Србији или Хрватској већ је нужно пронаћи заједничке карактеристике Холокауста као појаве на читавом тлу бивше Југославије. Наиме, истраживачи морају да „коначно решење (Endlösung) у Југославији посматрају као цјелину, а не одвојено и зависно од подјеле земље коју је извршио окупатор, и без обзира на то да ли се та подјела подудара или не с територијалном подјелом на тлу бивше Југославије данас” (Ђулибрк 2011: 10-11).

1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НЕМАЧКЕ ОКУПАЦИЈЕ БЕОГРАДА

Београд је окупацију 1941. године дочекао у потпуности другачије у односу на нападе којима је био изложен у Првом светском рату када је, како би се српској војсци омогућило повлачење ка југу, жртвован батаљон чувених браниоца Београда мајора Гавриловића којима је он непосредно пред битку одржао и можда најчувенији говор¹⁰ у српској војној историји. Но, управо при сагледавању судбине мајора Гавриловића могуће је препознати и шаблон поступања и одлучивања у читавој земљи – док је Први светски рат подразумевао жртву зарад вишег циља, непоколебљиву част сваког војника и заједнички циљ очувања достојанства читаве земље (што је све присутно и у речима поменутог говора), Други светски рат био је време моралног пораза оних који су нацистичку идеологију прихватили (или због уверења, или из користи) те шуровали са њеним представницима. Дакако, неисправно би било начинити било какву генерализацију (јер „идентитет је по својој суштини вишедимензионална, динамична, па и конфликтна категорија“, више у: Стокић Симончић и Вучковић 2012: 7), већ треба напоменути да се такво поступање не може довести у везу са читавим народом и његовим вођама. Чињеница је, међутим, да су они који су сваки вид сарадње одбили били за то најчешће и сурово кажњавани.

Мајор Гавриловић преживео је битку за Београд те се са остатком српске војске упутио на Крф, а након рата био је на служби у више места у Србији (Giljen i Mandić, 2013). Ипак, у Другом светском рату био је заробљен 16. априла 1941. године и одведен у логор Офлаг бр. 62 НШД у Нирнбергу, а потом пребачен у логор Офлаг у Хамелбургу где је остао до краја рата. За време његовог боравка у заробљеништву, а на његов изричит захтев, породица није примала помоћ коју је додељивала Недићева влада (Giljen i Mandić, 2013). Када је 1945. по завршетку рата успео да се врати у ослобођени Београд, мајора Гавриловића (коме је у Југославији био признат и чин пуковника) сачекали су

¹⁰ „Јунаци!

Тачно у 15 часова непријатеља се има разбити вашим силним јуришом, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао.

Војници! Јунаци!

Врховна команда избрисала је наш пук из бројног стања, наш пук је жртвован за част Београда и Отаџбине. Ви немате више да се бринете за животе ваше, они више не постоје. Зато напред, у славу! За Краља и Отаџбину! Живео Краљ! Живео Београд!”

скојевци и комунисти и по многим (непотврђеним) причама иживљавали се на дакако већ довољно измученом старцу. Породица је демантовала приче о увредама, пребијањима и одузимању униформе краљеве војске, али чињеница јесте да је мајор Драгутин Гавриловић умро 19. јула 1945. година у свом стану и то у потпуној беди. Такође је чињеница да је „нова комунистичка власт кажњавала Гавриловићеву породицу на разне начине. У почетку, док је још био у заробљеништву, његове ћерке нису могле да добију посао јер им се отац *није вратио из емиграције*. Када је умро, жена и деца нису добијали његову војну пензију пуних десет година. Био је означен као човек *бившег режима* и комунисти су то тешко праштали” (Giljen i Mandić, 2013).

Пратећи судбину мајора Драгутина Гавриловића може се приметити и јасно преусмеравање спрске политике у контексту два рата – како су се званичне власти односиле према њему у Великом рату, тако су и према држави, а начин на који су то чиниле у Другом и након њега, представља и својеврсни приказ доброг дела опште државне политике тог периода. Други светски рат донео је, наиме, потпун преокрет у односу према нападачу, а политика отпора постала је политика сарадње и управо такви званични ставови омогућили су деловање Специјалне полиције, бројна хапшења и малтретирања цивилног становништва, а на концу, и образовање логора на Бањици и Сајмишту. Први акт сарадње београдских власти са немачким окупатором представља проглас Ивана Милићевића, в.д. представника Општине града Београда, упућен Београђанима 13. априла 1941. године (Божовић 2014: 661).

БЕОГРАЂАНИ!

Јуче 12 априла 1941 год. после подне Немачки војска ушла је у Београд.

Тога дана у 5 часова после подне предао сам Општину града Београда прани добиваном наређењу Команданта места пукованику Тухану.

Команданту места наредно ми је да осигурам мир, ред и безбедност.

Ја сам дао рач да ће мир, ред и безбедност у Београду бити осигурани. Одмах сам створно изоружао грађанску стражу, која је још синоћ почела патролирати по граду. Ову стражу организоваоу како треба да би она могла у потпуности одржати мир, ред и безбедност у Београду.

Команданту места изразио је жељу, да је и даље водим Општину и обављам све функције председника Општине.

Ову тешку дужност прихватио сам уверени, да ће ми сваки становник града пружити помоћ, која се буде тражила за испуњење овог задатка.

БЕОГРАЂАНИ!

Команданту места изразио ми је да ће се Немачки војски најпрекритије показати према грађанству, али је тражио да грађанство безусловно испуњава његове наредбе и наређења Председника Општине.

Позивам вас све од реда да се и на поједино и колективно понашате према Немачким војницима и да испуњавате све наредбе команданта места и наређења Председника Општине.

Сваки изред и инцидент биће строго кажњен по највишим законима.

Кратког трајања доцнотено је од 3 часова изјутра до 18 часова увече. Како је добитачно коставе само неоружаног грађанској стражи која одржава мир, ред и безбедност као и службеним личима, која имају на свој рачи одређену ознаку.

Данас се Општина са Ташинцама, из педине и склоништа Пресмејске гимназије, враћа у своју зграду у Улици Мирковој, улици бр. 1 где ће наставити свој рад.

БЕОГРАЂАНИ, будите свесни времена и склоности у вајима живимо и предајте се својим реловним властима, мирно и приљубиво, иако ви одржали себе и своје породице.

Општински градоначелник учиниће са сваке стране све што је у његовој моћи да задовољава наше најпрече потребе: исхрану, здравље и сигурност.

Бр. 66
13 априла 1941 год.
Београд

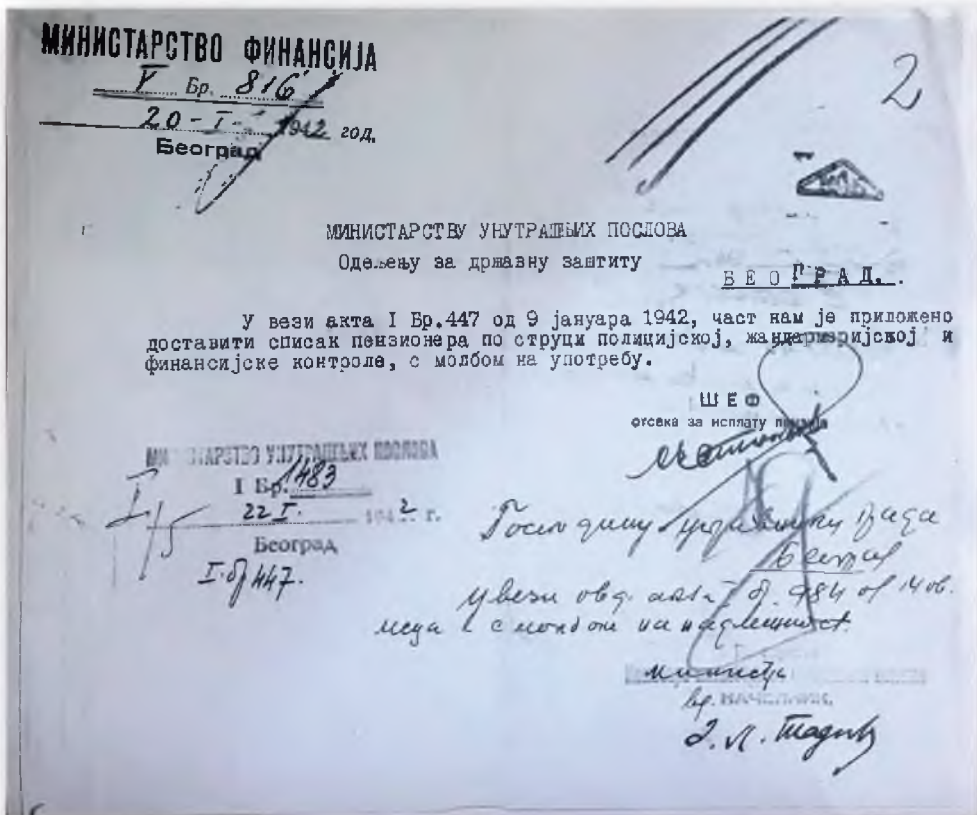
В. Д. ПРЕДСЕДНИК,
Општине града Београда,
Иван М. Милићевић

Слика 1 – Први проглас грађанима окупираног Београда; извор: Историјски архив Београда, фонд прогласа, објава, плаката 1941-1944

Штавише, „на дан капитулације, која је ступила на снагу 18. априла у 12 часова, у Београд се вратио (из Горњег Милановца, где се био склонио) познати предратни полицијски функционер Драгомир Јовановић Драги, бивши помоћник Управе града Београда и саветник Министарства унутрашњих послова. Он је с домаће стране био главни актер обнављања полицијске службе и Управе града у тек окупираном Београду.

Долазак Немаца, с којима је пре рата тајно сарађивао, омогућавао му је да издејствује високе функције и чврсте позиције” (Божовић 2014: 31). Одмах након што је добио извршну власт, Драги Јовановић постарао се да се име Општа полиција промени у Специјална полиција (Божовић 2014: 32) и ваља напоменути да је „амбициозни Јовановић хтео да Специјална полиција постане не само лојалан него и ефикасан партнер Гестапоа” (Божовић 2014: 35).

Наиме, „пљачке које су се појавиле одмах по априлском бомбардовању и тежња окупатора да пацификује окупирани простор уз што мање својих војних и полицијских ефектива створили су прилику службеницима Одељења опште полиције да брзо пронађу новог послодавца. Преузевши делимично делокруг рада и у великој мери кадрове, образовано је Одељење специјалне полиције које ће у периоду окупације представљати *најрепресивнији орган колаборационистичке управе*. Како наводи њен идејни творац, Драги Јовановић, 80% рада Специјалне полиције одлазило је на антикомунистичку делатност” (Ristanović 2017 :119; италики аутора). Другим речима, рад Специјалне полиције био је у потпуности одређен издајништвом према Краљевини Југославији и суровошћу према њеном народу, суштински представљајући обављање рутинских оперативних послова које сами Немци нису желели да раде. При томе, мањак људства који је представљао озбиљну претњу ефикасном деловању решаван је на сваки могући начин и током читавог периода окупације. Тако је јануара 1942. године Министарству унутрашњих послова упућен допис којим се инсистира на поновном уполслењу пензионисаних полицајаца. Разлог готово сигурно није била повећана брига за безбедност грађанства, као ни обезбеђење државне границе.

Слика 2 – Одговор Министарства финансија Министарству унутрашњих послова у вези са налогом за поновно ангажовање пензионисаних полицијаца, жандарма и припадника финансијске контроле; извор: Историјски архив Београда, збирка Специјална полиција, бр. 379/6

Даље, важно је нагласити да, „као и остали делови колаборационистичког апарата, ни Одељење специјалне полиције није у највећој мери уживало самосталност у односу на окупатора. Структура која је имала велике сличности са организационом поделом Гестапоа у потпуности је настала као плод потреба окупационог режима. Шеф одељења специјалне полиције био је дужан да све дневне, месечне и годишње извештаје, осим председнику владе и Министарству унутрашњих послова, упућује и окупационим властима. Гестапо је у Специјалну полицију делегирао једног свог чиновника који је пратио рад ове организације, а Илија Паранос и Божидар Бећаревић били су једни од честих гостију у палати Ратнички дом” (Ristanović 2017 :120). Оно што је при томе било најиндикативније, јесте чињеница да је Специјалној полицији било одобрено вршење само појединих задатака који су били безбедносно адекватни по немачкој процени. У

том смислу, „док је у вези с питањем откривања и сузбијања комуниста уживала потпуно поверење Гестапоа и окупационих власти и у том погледу имала одрешене руке, дотле су Немци неприкосновено одлучивали о поступању против Јевреја и Српске православне цркве, додељујући Специјалној полицији само одређене задатке и помоћну улогу” (Божовић 2014: 62). Своје примарне циљеве, може се закључити, нису препуштали случају.

Као један од најбитнијих домена нацистичког деловања појавили су се и медији и ширење антисемитске пропаганде. Тако су, на пример, „на *Anti-Freimaurer-Ausstellung*, која је путовала окупираном Југославијом, Јевреји приказани као гротескни, демонски, искварени и они који кваре, према одавно уобличеним менталним и визуелним кодовима у хришћанској традицији” (Врајовић 2019, 129).

Слика 3 - Постери Антимасонске изложбе, из: Ј. Бањац, *Анти-масонски постер 1941-1942* (Врајовић 2019, 128)

Слика 4 – Обешено тело Алфреда Бате Коена у Шапцу 21. августа 1941, из: Ј. Бањац, *Анти-масонски постери 1941-1942* (из приватне колекције Мирка Илића, Београд, 2015) (Brajović 2019, 129)

У Београду су убрзо донете „почетне мере Гестапоа и окупационе управе: сви Јевреји морали су да носе жуте траке, на којима је црним словима писало *Јуде – Јеврејин* (иначе је следило кажњавање – по ратним законима), ограничено им је време куповања намирница и других потреба (тек од 10.30 часова), забрањен им је превоз трамвајем, а последњег дана априла су сви Јевреји мушког пола, почев од 16 година, морали да се јаве (на одређеним местима) – по налогу Гестапоа. (...) У мају су окупационе власти наставиле с доношењем и спровођењем мера против Јевреја у Србији: последња опомена да носе жуте траке, лишавање права да воде своја предузећа и да се приказују дела јеврејских аутора, укидање телефона, налог да предају радио-апарате и сл. На дан 31.

маја објављена је наредба немачког војног заповедника у Србији с новим забранама и ограничењима за Јевреје, с тим што су и Роми стављени под удар тих мера. Раније донетим забранама додат је низ нових, као што су: забрана рада Јеврејима у јавним службама и одређеним професијама (адвокати, лекари, ветеринари), забрана посећивања позоришта, биоскопа, спортских приредаба, места за разоноду, па и јавних купатила” (Божовић 2014: 64-65). Но, ако је тако изгледао живот београдских Јевреја на слободи те 1941. године, сасвим је легитимно запитати се која ли су тек ограничења постојала по њеном лишењу¹¹?

Зима је за јеврејску заједницу Београда донела још веће суровости и била је својеврсни почетак краја јер су преостали чланови јеврејске заједнице из Београда (али и шире, довођени у логор на Сајмишту - *Judenlager Semlin*. Тамо, „осим од глади, смрзавања, изнемоглости и батинања, њих преко шест хиљада сатире се и тровањем у гасном камиону (*душегупка*), од марта до маја 1942. године. За 13 месеци убијено је 16.000 Јевреја, односно 90 посто популације. Осталих десет посто преживело је тако што су се прикључили партизанима, или су некако побегли, или су их сачували српски грађани и сељаци” (Брајовић 2019: 130-131). Коначно, „Београд је био прва *Judenfrei* престоница у Европи” (Брајовић 2019:135).

¹¹ Имајући све наведено у виду, нимало не чуди што је Европска конвенција о људским правима и основним слободама донета непосредно после Другог светског рата (1950. године), а управо са циљем да се те неслућене разине дискриминације, злостављања и убијања никад више не понове на европском тлу.

1.1 Логор Сајмиште¹²

Решавање тзв. *јеврејског питања* за окупатора је несумњиво представљало приоритет, а једини критеријум успешности била је ефикасност у раду. Из тог разлога, Немци су непосредно по окупацији прибегли масовном стрељању Јевреја које је „вршило поглавито немачко војно особље, а не СС јединице, а жртве су били мушкарци од 14 до 70 година, а не читаве фамилије. Осим тога, одреди за стрељања поступали су под изговором спровођења одмазде за губитке које су немачкој војсци нанели партизани, а не уз признати циљ истребљења читавог јеврејског становништва. Али, неизвесност у погледу крајњег циља и сврхе нацистичке политике према Јеврејима није дуго трајала. Они који су преживели јесење покоље, углавном жене и деца, одведени су у концентрациони логор у Земуну наспрам Београда и без обзира на године и пол убијени су у камиону душегупки у пролеће 1942” (Алмули 2010: 27). Прецизније речено, „геноцидни терор над Јеврејима у окупираној Србији са пуно оправдања може се поделити на две фазе. Прву фазу карактерише уништавање (углавном после интернирања у логору на Аутокоманди у Београду) готово целокупног мушког јеврејског становништва у окупаторским репресалијама – од почетка јула до почетка децембра 1941. године. У другој фази извршено је интернирање и уништавање преосталог дела Јевреја у Јеврејском логору Земун на Београдском сајмишту – од децембра 1941. до средине маја 1942. године” (Кољанин 1992: 27).

Како би се омогућило масовно одвођење Јеврејки и њихове деце у логор било је нужно превасходно наћи одговарајуће место у Београду које би се могло прилагодити намени. Одлука је била да ће се користити простор старог београдског сајмишта крај Саве и „ту су логорску локацију Немци назвали *Semlin Judenlager* (Земунски логор за Јевреје), а наши људи логор на старом Сајмишту. Пошто су у то време Земун и лева обала Саве припадали усташкој Независној држави Хрватској, од немачке амбасаде у Загребу затражено је да испита код тамошњих власти да ли сајамски простор може да буде употребљен као пролазни логор *у који би у почетку били смештени јеврејске жене и деца*. Усташке власти су се са тим сагласиле под условом да логорска стража буде немачка и да се снабдевање логора врши са српске, а не са хрватске територије” (Алмули 2010: 28). Убрзо се немачка ефикасност показала у пуном сјају те је „логор за месец и

¹² Најисцрпнија студија о логору на београдском Сајмишту несумњиво јесте дело Милана Кољанина под називом *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944*. Како је у оквиру ове студије сам логор није основна тема рада, поменуто дело господина Кољанина препоручује се пажњи читалаца.

по дана био створен уз присилни рад неколико стотина Јевреја који су у ту сврху били привремено остављени у животу. Осмог децембра 1941. започело је довођење жена и деце, а њихово убијање завршено 12. маја 1942” (Алмули 2010: 28).

Захваљујући пројекту под називом *Ескалација у Холокауст*, Историјски архив Београда оформио је прегледну базу података о жртвама немачког концентрационог логора на београдском Сајмишту. По подацима из базе, најмлађа жртва логора био је Триво Јовановић (ИАБ-1006-К32-364) који је имао тек шест месеци када је убијен, а најстарија била је Нети Естер Машијах (ИАБ-42-К 415 096) која је у време смрти имала 94 године (Јовановић et al. 2017: 27). Говор о тачном броју жртава логора на Сајмишту представља веома комплексну тему – један од најпознатијих хроничара јеврејске судбине у ратном периоду, Јаша Алмули, писао је да прецизан број умрлих Јеврејки и њихове деце због прилика на Сајмишту никада није тачно утврђен, али да је према једном немачком извештају, 15. децембра у логору њих било 5.291. Но убрзо је број заточених порастао, јер су поред београдских и банатских жена и деце у логор на Сајмишту довођене и Јеврејке са децом из разних градова у унутрашњости Србије – из Шапца, Ниша, Крагујевца и других места” (Алмули 2010: 28). Са друге стране, Кољаниново истраживање сугерише да је исправно „претпоставити да је у овом логору [било] заточено око 6400 Јевреја и 600 Рома. (...) Веома мали број Јевреја преживео је заточеништво у Јеврејском логору Земун” (Кољанин 1992:62).

Када је реч о конкретним условима на Сајмишту, ваља рећи да се „у павиљону бр. 3, који је у првој фази једини прилагођен новој намени, налазио највећи број Јеврејки с децом – њих око 5.000. Павиљон је био премален за толики број лица, био је оштећен у априлском бомбардовању Београда и у њега је продирао лута зима. Од интернираних на крају је остало живо само неколицина жена које су средином маја 1942. из њега пуштене, јер су могле да докажу да су стране држављанке или удате за Србе хришћане. Занимљиво је и да се „о исхрани логораша на Сајмишту највише старао управник Дојч [Дајч]” (Кољанин 1992: 72), а да је то највероватније био управо Емил Дајч, Хилдин отац за кога се из њеног трећег писма (11.12.1941. године) сазнаје да је недуго после ње био и сам доведен на Сајмиште. Само поступање према затвореним лицима било је у сваком смислу проблематично, а „*Црна књига*¹³ каже да су немачки официри и стражари у овом логору поступали нечовечно. Тукли су жене и децу за сваки и најситнији прекршај. Било

¹³ *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, ур. Зденко Левентал, Савез јеврејских општина Југославије, Београд, 1952.

је и стрељања. Први је стрељан интернирац Хеслајн, курир између логора и Јеврејске болнице у Београду. Немачки стражари нашли су код њега приликом претреса писма неких логораша својим рођацима у болници, у којима су их молили да им пошаљу намирнице, топло одело, лекове и друго. После стрељања, које је извршено у кругу логора, командант је сазвао збор жена и деце и упозорио их да ће тако проћи свако ко буде покушао да ступи у везу са лицима ван логора. Средином фебруара 1942. стрељано је пет жена и девојака које су покушале да дотуре писма у Јеврејску болницу” (Алмули 2010: 32).

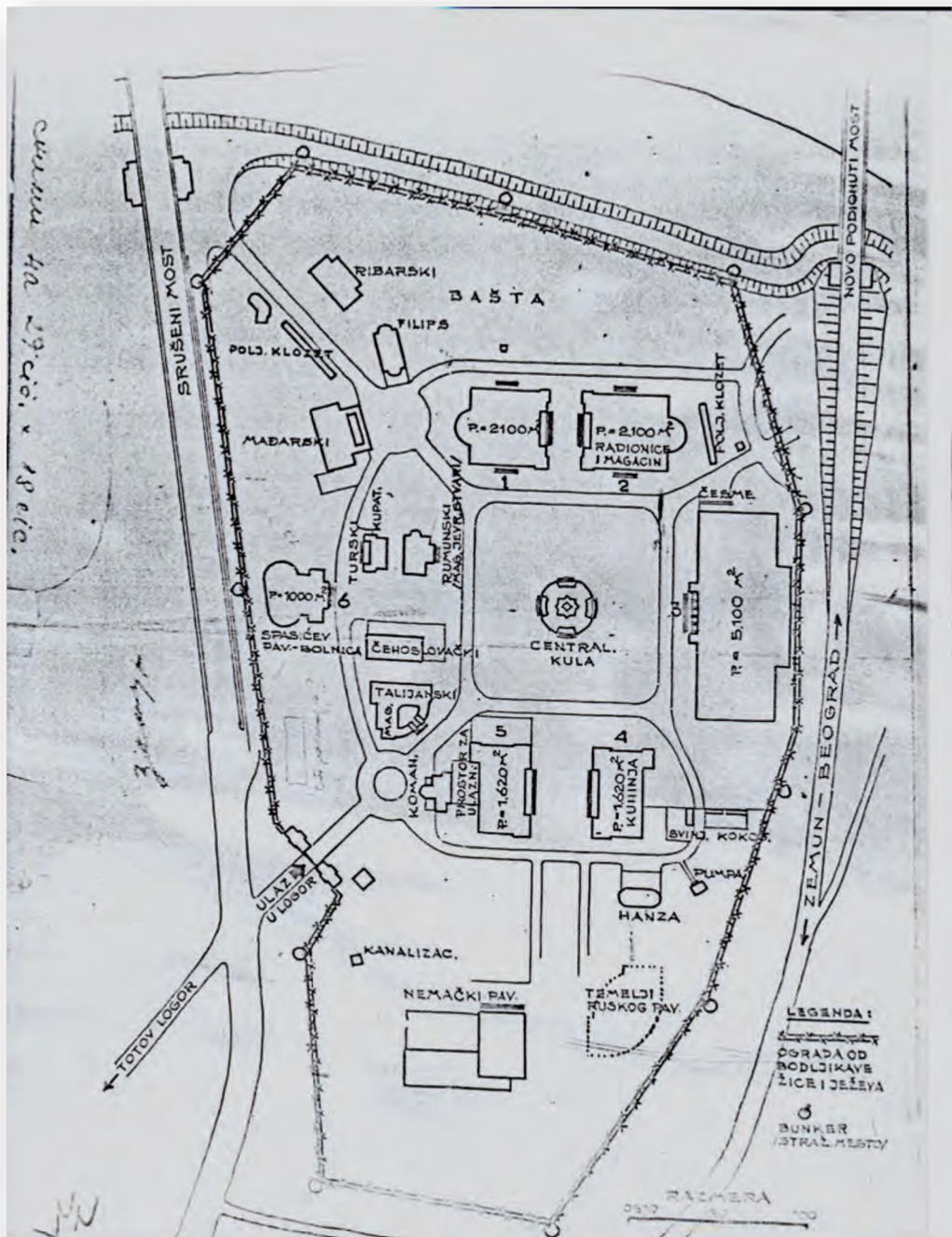
На овом месту треба скренути пажњу и на психологију поступања затворских стражара која је одвећ индикативна у читавом контексту Другог светског рата. Наиме, чињеница је да извршиоци свих гнусних злочина према цивилном становништву генерално нису били високопозиционирани припадници нацистичке власти већ обични људи који се ни по чему сем националној/верској припадности нису разликовали од својих жртава. Штавише, „можда ниједна од ових особа никада није имала потпуну одговорност за дизајн или извршавање великог злочина, већ само једног малог дела. Баналност зла¹⁴ делом се односи на то како ови мали кораци *заједно* доводе до нечег ужасног, али не и сваки самостално” (Вагон-Коеп 2011: 132). Управо у томе и јесте била ирационалност и општа несхватљивост нацистичких поступака здравом разуму – једини начин да се успешно постигну циљеви које је окупаторска власт поставила била је веома плодотворна и хармонична сарадња свих замајаца тог обимног механизма. Право је чудо што ниједан од њих није запао у зупчаник¹⁵.

¹⁴ Појам теоретичарке Хане Арент која је на јерусалимском суду посматрала случај Адолфа Ајхмана, једног од главних твораца *Endlösung der Judenfrage* (коначног решења за јеврејско питање). Хани Арент је током суђења постало јасно да овај човек није ни луд, нити се разликује од нас осталих. Био је сасвим обичан. У складу с тим, сковала је фразу *баналност зла*. Више у: Вагон-Коеп 2011: 130.

¹⁵ Треба напоменути да је у криминологији позната чињеница да људи који посматрају неки насилан догађај често бирају и да у њему ни на који начин не учествују – та теорија позната је као *апатија посматрача* (енг. *bystander effect*), а постављена је након што је 1964. године убиство младе американке Кити Ђеновезе (1935-1964) које се догодило у улици у којој је становала посматрало 38 комшија, али нико није покушао да јој помогне. О танкој линији између таквог одсуства емпатије те пасивног учешћа у злочину и поступању стражара или војника у Другом светском рату могло би се аргументовано говорити.

Слика 5 – Сlike логора на Сајмишту (Извор: Јеврејски историјски музеј)

Слика 6 – Мапа логора на Сајмишту (Извор: Јеврејски историјски музеј)

2. БИБЛИОТЕКЕ И АРХИВИ КАО СВЕДОЦИ ВРЕМЕНА¹⁶

Идеолошки потенцијал библиотека представља вишемиленијумски познату чињеницу и разлог због ког су многе библиотеке биле жртве у политичким превирањима. Историја бележи да је међу првима управо тако настрадала Александријска библиотека, као несумњиво највећи фонд знања у старом свету. Са друге стране, за Србију сличан губитак догодио се 6. априла 1941. године када су бомбе нацистичке Немачке погодиле зграду Народне библиотеке Србије чији је фонд тада практично потпуно уништен. Нимало случајно, Народна библиотека која је настала 1832. године у књижари Глигорија Возаровића и која је више од века сакупљала и чувала дугу историју српског народа и вековима старе писане споменике, била је тада одабрана за релевантан војни циљ од стране оних који те 1832. године нису ни имали уједињену државу. Ипак, моћ и утицај библиотека и значај које оне имају у погледу изградње националног идентитета, Немцима дакако нису били страни. У периоду од 1933. до 1939. године, нацистички режим је, наиме, одлучио да се библиотеке оснивају „у свим селима са 500 или више становника, а њихове полице биле су попуњене литературом прожетом фашистичком идеологијом” (Антић 2017: 56). Таквом одлуком власти су настојале да остваре што бржу индоктринацију народа чију неупитну послушност је требало обезбедити – а ништа не води чвршћем заједништву од идеје о општој претњи и за њу одговорном непријатељу.

Политичка заинтересованост за библиотеке и грађу коју оне нуде директно је зависна од потенцијала који поседује институционализовано памћење прошлости, поготово у већ поменутом контексту градње и очувања идентитета. Како „идентитет није једном заувек дато стање, већ динамични процес интеграције и индивидуације појединаца или друштвених група“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 7), тако се и „(...) национални идентитет конструише посредством осећања континуитета, заједничког памћења и колективне судбине, то јест, на основу културне сродности отелотворене у митовима, сећањима, симболима и вредностима које задржава одређена културна јединица људске популације“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 8).

¹⁶ Аутор овог рада дугује неизмерну захвалност службеницима Историјског архива Београда и архива у оквиру Јеврејског историјског музеја, пре свега господину Слободану Мандићу и господину Бојану Зорићу, који су несебично пружили помоћ и ставили потребну грађу на истраживачко располагање.

Одржавање свести о идентитету подразумева и активну улогу институција које би могле да понуде довољно фактичких података чијом се анализом могу спознати узрочно-последични кораци идентитетског развоја. Управо тако, „на глобалном плану, библиотеке доприносе идентитету људске врсте као *памћење света*“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 8). Важно је, при томе, разумети да је устројство света тростепено: „први је свет материјалних ствари, други је свет субјективне реалности људске психе, и трећи, за библиотекарство и филозофију најинтересантнији, јесте свет објективног знања“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 8). Управо тај трећи свет по себи постоји у виду грађе похрањене у баштинским институцијама, а могућност његове спознаје путем тумачења сачуваног материјала чини изузетну гносеолошку привилегију. Таква спознаја ограничена је недовољном физичком могућношћу сваког појединца, али суштинска неограниченост сачуваног знања сведочи незаменљивости свих институција јавног памћења – библиотека, архива и музеја.

Како инспиративно наводи и аутор Томислав Шола, музеји, архиви и библиотеке представљају истородне институције које су резултат артикулације колективне меморије у јавну, а којој је циљ опште добро (Шола 2013: 2). Штавише, он инсистира и на томе да „музеје, архиве, библиотеке и све настајуће шаренило хибридних и посебних установа с подручја јавне меморије треба звати, напосто, баштинским установама или установама јавне меморије“ (Шола 2013: 3). Шола смисао деловања институција јавног памћења види у раду на оснаживању и подстицању како индивидуалне, тако и колективне интелигенције – јер „управо на томе се заснива изгледност свакога друштвеног развоја, посебице квалитетног, који се, ето, именује и одрживим¹⁷“ (Шола 2013: 7). Управо из тог разлога, бављење тумачењем грађе библиотека, архива или музеја представља и допринос одрживости националног, а посредно, и индивидуалног идентитета.

¹⁷ Уједињене нације усвојиле су 2015. године Агенду 2030 која подразумева инсистирање на циљевима одрживог развоја (више на: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>, приступљено 16.01. 2020.). Улога библиотека у концепту одрживог развоја је неизоставна – „услуге, програми и пројекти попут раног описмењавања, часова креативног писања, еколошке радионице за најмлађе, помоћ при тражењу посла или изради семинарских радова, подстицај иновацијама, приступ информацијама, дигитализација и очување културне баштине, безбедни и инклузивни простори за сусрете и учење, представљају само део понуде која утиче на квалитет живота појединаца и заједнице коју библиотека опслужује“ (више у: Вуксан 2018: 16; италики М.Љ.). О важности доприноса које имају библиотеке сведочи и чињеница да је IFLA 2016. године организовала и радионицу под називом „Улога библиотека у Агенди УН 2030“ која се одржала у Хагу, у Холандији (Вуксан 2018: 18).

2.1 Историјски архив Београда

Имајући у виду посебност и разнородност улоге коју библиотеке имају како у мирним, тако и у турбулентним временима, треба истаћи и разлог непрестане опасности којој су изложене. Наиме, могућност чувања објективне истине о неком догађају или читавом историјском периоду представља одвећ комплексну категорију. У конкретном случају Другог светског рата у Србији, постојала је истовремено снажна жеља за очувањем националног идентитета заснованог на карактеристичном пркосу и поносу преосталом из славне прошлости и победе у Великом рату. Она је, међутим, била унеколико супротстављена тежњама за одржањем међуратне државе, а у потпуности супротстављена циљевима окупатора који је претендовао на општенародну послушност укоренењу у самозаборавау. Ипак, пораз Трећег рајха омогућио је да историја не буде у потпуности прекројена у складу са нацистичком идеологијом, већ да 26. септембра 1945. година одлуком Извршног одбора Народног одбора града Београда, буде основан Историјски архив Београда, тада назван Градски архив (Историјски архив Београда – Водич, 2013 : 5) који ће у деценијама које долазе чувати истину о Другом светском рату, његовим жртвама и Београду с почетка четрдесетих година. Од свог оснивања, Историјски архив Београда „радио је у саставу Градске библиотеке, а од 1947. године делује самостално. Од 1958. године носи садашњи назив” (Историјски архив Београда – Водич, 2013 : 5). Од 2009. године, Историјски архив Београда спровео је више пројеката у вези са Другим светским ратом и Холокаустом (Jovanović et al. 2017: 21).

2.1.1. Збирка *Специјална полиција* у Историјском архиву Београда

Историјски архив Београда у оквиру свог фонда поседује збирку под називом *Специјална полиција* која садржи бројна документа, у папирном и дигиталном формату – сведочанства историје преломљена како кроз призму жртви, тако и кроз призму званичних одлука, саопштења и наређења. Ова збирка чини се одвећ интересантном управо због те дихотомије, због неједностраног приказа стварности који само на тај начин и може претендовати на објективност. Управо у оквиру збирке *Специјална полиција*, Историјски архив Београда баштини и писма Хилде Дајч – три у виду копије и једно у оригиналу. Са друге стране, ова збирка подразумева и одређена званична наређења – на пример, захтев Министарства финансија упућен Министарству унутрашњих послова којим се тражи списак пензионера „с молбом на употребу”, или

пак читаву кутију досијеа Танасија Тасе Динића који је 1942. године ступио на место министра унутрашњих послова, те промовисао нацистичке идеје како би испунио очекивања окупатора и задржао високу позицију. Збирка *Специјална полиција* Историјског архива Београда подразумева и веома интересантну колекцију бројева *Полицијског гласника* за период окупације, који дакако није исти онај *Полицијски гласник*¹⁸ у коме је своја писма објављивао Таса Миленковић, а коме су доприносили Јован Скерлић, Радоје Домановић, Борисав Станковић, већ гласило нацистичког режима са јединственим циљем обавештавања јавности о „опасним комунистима” и одбеглим Јеврејима и Ромима, а уз жељу да ће неко о њихових суграђана обавестити Специјалну полицију о тренутној локацији поменутих „зликоваца”.

Сва наведена документа представљају тек део обимне збирке сведочанстава о периоду немачке окупације и дакако би се о сваком од њих могла написати засебна студија. У даљем тексту, међутим, поменута документа биће основ образложене анализе тог тешког периода и послужиће контекстуализацији проблематике казне лишења слободе, како у криминолошко-теоријском смислу, тако и у конкретном случају Хилде Дајч.

2.2 Јеврејски историјски музеј

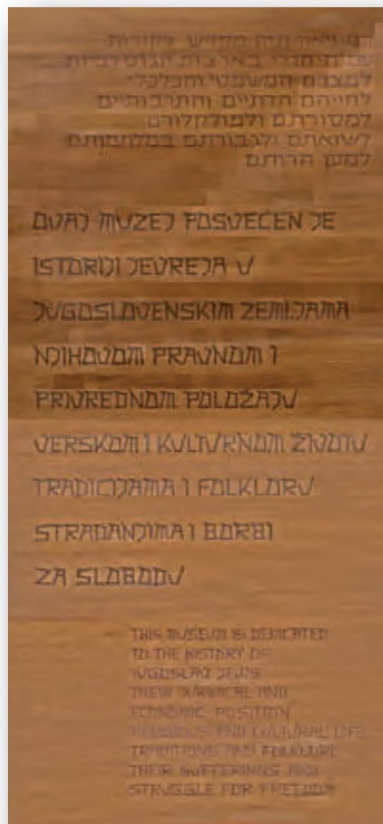
Догађаји који су обележили почетак четрдесетих година 20. века натерали су локалне заједнице да промисле однос према сопственој култури и историји те да иницирају улагања у институционализацију памћења¹⁹ како би се оно макар формално гарантовало. Имајући у виду огромне губитке које је јеврејска заједница Београда претрпела за време окупације, формирање Јеврејског историјског музеја 1948. године било је колико нужан, толико и херојски подухват који је подразумевао институционализацију очувања сећања заједнице која је била готово у потпуности истребљена геноцидним деловањем окупатора. Музеј је оформљен у саставу Савеза јеврејских општина Србије као јединствена музејска целина у земљи – тематски специјализована, а садржајно комплексна (Радовановић 2010: 5).

¹⁸ Оригинални *Полицијски гласник* излазио је у периоду од 1897. до 1920. године, а његов главни уредник био је Наум Димитријевић. Власник листа био је Одбор Министарства унутрашњих дела.

¹⁹ Чињеница је да идеја о оснивању музеја није била послератна творевина – „већ после првог Редовног конгреса Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаног 1921. године у Загребу, било је предлога и планова за стварање музеја – правог места за чување јеврејске баштине и културног идентитета” (Радовановић 2010: 5)

Фондови Музеја поступно су били попуњавани разноврсном грађом и из најразличитијих извора – „многи су Музеју завештали предмете из породичних кућа од историјског, етнолошког или уметничког значаја, а повремено је вршен и откуп експоната, у зависности од тренутних услова” (Радовановић 2010: 6). Управо на тај начин, поклоном из приватних архива, у посед музеја дошле су и фотографије Хилде Дајч и њених другарица, као и писма која је Хилда слала из логора на Сајмишту (три од четири писма су у оригиналу, а оригинал четвртог писма налази се у ИАБ).

Јеврејски историјски музеј, првобитно назван Музеј Савеза јеврејских општина, отворен је за јавност на дан 19. маја 1960. године и то у истој згради у којој је и Савез. После извесног времена, назив музеја је преиначен у Јеврејски историјски музеј (ЈИМ), што много више одговара његовој намени и садржају (Радовановић 2010: 6). Нажалост, како је историја балканске регије била турбулентна и у периоду који је уследио, „после распада Југославије 1992. године, формиран је Савез јеврејских општина Србије у којем се окупило десет јеврејских општина, колико их укупно има у нашој земљи. Статус Јеврејског историјског музеја остао је исти – он је део Савеза јеврејских општина Србије” (Радовановић 2010: 6).

Слика 7 – Табла у оквиру Јеврејског историјског музеја (Извор: <https://jimbeograd.org/o-nama/o-muzeju/>)

2.2.1 Архив Јеврејског историјског музеја

За истраживаче Холокауста незаменљив извор историјских информација похрањен је у оквиру оригиналне документације, сведочења и личне преписке страдалих, али и малог броја преживелих чланова јеврејске заједнице. Међутим, важно је напоменути и да архив у оквиру Јеврејског историјског музеја поседује документацију и фотодокументацију која „сведочи како о Холокаусту, у којем су многе јеврејске породице буквално нестале, тако и о животу и активностима јеврејских заједница из Србије и са територије целе бивше Југославије у 19, још више 20. веку, укључујући и савремене периоде” (Радовановић 2010: 5). Управо из тог разлога, он се препоручује пажњи свим истраживачима српског и југословенског јеврејства.

Од изузетне важности је и чињеница да архив Јеврејског историјског музеја прати потребе савремених истраживача те да је релативно недавно приступљено и дигитализацији фондова те да „архив обухвата две електронске базе података – жртве Холокауста са територије целе бивше Југославије и јеврејске матичне књиге Београда” (Радовановић 2010: 30). Такође, „један од најважнијих послова у оквиру архивске делатности обављаних у Музеју почев од 1998. године, било је интензивно претраживање и сакупљање података и потврђивање веродостојности тих података о Јеврејима – жртвама Холокауста. На основу тих података, многи који су преживели Холокауст остварили су своје право на одштету од Немачке (посредством Клеимс Конференције)” (Радовановић 2010: 30). Са друге стране, они који Холокауст, нажалост нису преживели, посредством сачуване грађе остају упамћени као део историје и идентитета, али и као својеврсни подсетник на обавезу коју данашња наука има – обавезу да сећање на тадашње жртве буде и гарант да се злочини сличних размера никада више не понове.

3. КАЗНА ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ У КРИМИНОЛОШКОЈ ТЕОРИЈИ

Своју књигу *Психологија зла*, Сајмон Барон-Коен почиње речима: „када сам имао седам година, отац ми је рекао да су нацисти правили абажуре од Јевреја. То је један од оних коментара који једном чујете и никада га не заборавите. Дечјем уму, па чак и уму одрасле особе, ове две ствари једноставно су неспојиве. Такође ми је рекао да су нацисти правили од Јевреја сапуне” (Барон-Коен 2011: 13). Читава аргументација коју Барон-Коен у поменутој књизи даље развија заснована је на појму емпатије и суровости као њеног недостатка. Наиме, према његовим речима, „емпатија се дешава када наша пажња престане да буде једнострано усмерена и, уместо тога, постане двосмерно усмерена” (Барон-Коен 2011: 23). Питање које се, међутим, поставља, јесте како двосмерна усмереност функционише у време тржишта?

Одговор је – врло једноставно, она је углавном присутна искључиво уколико постоји двосмерна корист. Управо због непостојања било какве користи коју су нацисти могли имати од милости према Јеврејима, Ромима, комунистима и свим другим непогодним групацијама, извршавање злодела чинило им се смисленијим. Другим речима, читав капиталистички систем несумњиво је имао удела у успеху фашистичке идеологије средином 20. века²⁰. Барон-Коен допуњује своју дефиницију емпатије тиме да је она „наша способност да препознамо шта друга особа мисли или осећа и да одговоримо на њене мисли и осећања одговарајућим осећањима” (Барон-Коен 2011: 24). Он даље наводи и да из наведеног проистиче да емпатија има макар две фазе – препознавање и одговор (емотивни), као и трећу факултативну фазу – делање у складу с емпатијским одговором које зависи од великог броја фактора и чији изостанак не значи нужно и одсуство емпатије (Барон-Коен 2011: 24). Имајући наведено у виду, даља анализа била је усмерена у три правца. Превасходно је пажња посвећена општим криминолошко-пенолошким теоријама које су затим биле контрастиране идеји затварања у концентрационе логоре, док је на крају анализирана и досадашња криминолошка мисао о Холокаусту.

Један од најутисајнијих криминолога наше земље, проф. др Ђорђе Игњатовић, сматра да се говор о пенологији мора односити на однос затворске средине и затвореника и то кроз анализу двосмерности наведеног односа. Наиме, „да би

²⁰ Дакако то није и једини разлог ширења нацизма у Европи четрдесетих година, штавише, пресудну улогу одиграо је дубоко укорени антисемитизам.

[затвореник] у тој средини преживео, мора се прилагодити новодобијеном статусу, читавом низу процедура и да усвоји начин размишљања оних који су већ прошли кроз раздобље у коме се он налази. У првој фази, затвореник доживљава специфичан шок изазван прилагођавањем групи”²¹ (Ignjatović 2009: 143). При томе, „предмет расправе може бити чињеница да реално постоји онолико врста казнионица колико и затвореника – сваки човек носи са собом у казнено-поправну установу своје потребе и своје порекло и сваки од њих са собом из те установе носи своје виђење живота унутар тих зидова” (Sykes 1958, према Ignjatović 2009: 520). У случају логора какво је било и Сајмиште, наведена размишљања криминолога која се односе на савремене казнено-поправне установе показују колико је и данашњи однос према затвореницима удаљен од неуслова у којима су држани Јевреји у окупираном Београду. Прилагођавање о коме говори Игњатовић у њиховом је случају подразумевало помирење са тиме да им је живот одузет због туђег политичког става и управо због *порекла* које помиње Грешам Сајкс, а да ће последње дане проживети у понижењу и болу. У прилог томе, може се навести и сећање једне од преживалих затвореница:

„Са горњих спратова цурила је на доње мокраћа мале деце, текла је вода којом су жене, по наређењу Немаца, прале лежајеве, тако да су сви доњи спратови били мокри, а слама увек влажна. Сламу нам уопште нису мењали. Многе жене нису имале сламе, јер нису стигле да је узму – прве резерве су брзо разграбљене, а нову сламу Немци нису давали. Како од куће нисам донела постељину, јер су ми пре тога Немци опљачкали стан, била сам принуђена да спавам на голим даскама и да се покривам својим танким капутићем, тако да сам ужасно трпела од зиме, од чега и данас осећам последице...” (записнички исказ Шарлоте Рот²²; Алмули 2010: 30).

Даље, „осуђеникова слобода кретања ограничена је како на саму установу, тако и унутар ње. Ова депривација још теже делује будући да су они одвојени од блиских особа, које их начелно могу посећивати, али је то најчешће само могућност. (...) На осуђеника, поред овога, нарочито фрустрирајуће делује губитак угледа: само зато што су боравили у установи, у очима других људи они постају морално неприхватљива лица којима се не може веровати” (Ignjatović 2009: 144). Несумњиво је да су губитак угледа

²¹ Слични налази били су представљени од стране психолога који су се бавили проучавањем логорских средина па је тако „психолог Виктор Франкл описао прве две фазе реаговања заточеника на логор. У првој фази најјачи је био шок, а донекле и радозналост. Њих би у другој фази потиснули апатија, својеврсно емоционално мртвило и раздражљивост” (Koljanin 1992: 85). Франклови налази подударни су са садржином писама Хилде Дајч.

²² Извештај о сведочењу Шарлоте Рот могуће је у целости прочитати у поглављу *Прилози*.

заточени Јевреји доживљавали посебно тешко, поготово имајући у виду да су у питању биле углавном угледне београдске породице. Аутор Грешам Сајкс, у својој анализи живота затвореника у једном од најосигуранијих америчких затвора, такође наводи да се „депривације или фрустрације у заводском животу данашњице могу посматрати као казна коју слободно друштво намерно намеће учиниоцу кривичног дела јер је прекршио закон; а делом се оно може посматрати као нешто непланско (или како би се у неким расправама могло прочитати) неизбежно, што прати затварање већих група злочинаца на дужи временски период” (Sykes 1958, према Ignjatović 2009: 520). Штавише, „затвореникова понижења су бројна – анонимност коју са собом носи заводска униформа и број који се носи уместо имена, обријане главе, инсистирање на знацима поштовања и подређености када се обраћају надређенима, и томе слично. Затворенику никада није дозвољено да заборави да је учинио кривично дело” (Sykes 1958, према Ignjatović 2009: 521). Имајући то у виду, ваља посебно промислити ефекат који се постиже уколико су затвореници већа група, али не злочинаца, већ људи који су кажњени искључиво због мржње према њиховом етничитету и вери, те који у потпуности схватају неправичност сопственог положаја. Мало је рећи да су тада депривације и фрустрације умногостручене самим тиме што не може доћи до кајања – јер престапа иницијално није ни било.

Важно је такође и да лишавање добара и услуга „посебно тешко пада људима у данашње време у коме поседовање низа ствари (забрањених осуђеницима у казним установама) представља значајан елемент доживљаја који појединци имају о самом себи” (Ignjatović 2009: 144). Реч је о томе што „у савременој Западној култури, поседовање материјалних ствари представља у значајној мери велики део доживљаја појединца о самом себи тако да када би те ствари биле одузете од њих, то би било једнако нападу на оне најдубље слојеве њихове личности” (Sykes 1958, према Ignjatović 2009: 522). У том контексту од великог су значаја и размишљања аутора Цека Каца који наводи како би суштинско полазно питање истраживача требало да буде усмерено на спознају карактеристика девијантног искуства учиниоца (Katz 1988, према Ignjatović 2009: 339). Сматрајући да досадашња „научна литература само у обрисима садржи податке о томе шта значи или како изгледа учинити неки злочин тј. какав је то осећај, звук или укус“ (Katz 1988, према Ignjatović 2009: 339), Кац покушава да спозна зашто су људи привучени, готово заведени чињењем зла. Његово објашњење махом се темељи на чињеници да је људска свест у константном кретању између пасивности и активности, при чему су „сва припремања за страст забавна у једном егзистенцијално специфичном

смислу: учесници се играју са танком линијом између осећања да су *објекти* или да су *субјекти*, са тим да буду под контролом или ван ње, да управљају ситуационом динамиком, или да она управља њима“ (Katz 1988, према Ignjatović 2009: 341). Може се доћи до закључка да је чињење зла, односно вршење кривичних дела, појединим људима често једини начин за активно деловање у оквирима друштва тржишне привреде. Уколико се у сећање сада призове и схватање Мартина Бубера о коме говори Сајмон Барон-Коен, јасно је да је управо такав поступак објектификације другог био *condicio sine qua non* при поступању нациста према Јеврејима. Наиме, не само да је свакоме ко је био у логору у потпуности одузета његова својина и да су на тај начин додатно депривирани (што Сајкс сматра једним од већих проблема за данашње затворенике), већ су они сами постали нечија својина чиме им је одузето достојанство, а њиховим чуварима дата могућност за активно деловање у свету у коме такву прилику не добијају често.

Конечно, Игњатовић износи и врло значајну критику усмерену на рад невладиних организација те говори како када је реч о криминолозима они свакако „када се нађу у заводу у циљу истраживања не могу а да не примете нехумане услове у којима ту људи живе, но за такво понашање научника може се показати извесно разумевање (изношење у јавност стања у коме осуђеници живе угрозило би њихов позив јер би вероватно надлежне власти забраниле даља криминолошка истраживања у казним установама) (Ignjatović 2009: 146). Ипак, „чуди потпуно одсуство интересовања за услове заводске популације од стране *шампиона људских и мањинских права* – невладиних организација (изузев уколико из тога могу политички и на друге начине профитирати). Очито, оно што осуђеници доживљавају они тумаче *добијањем управо онога што су заслужили* – или сматрају да они немају права на достојанство и сигурност?“ (Ignjatović 2009: 146). Остављајући ово важно питање о (не)деловању невладиних организација и њиховом лицемерју за неку будућу прилику, пажњу треба посветити управо ономе од чега и сам Игњатовић полази – разлогу због ког криминолози, поготово у Србији, не пишу довољно о Холокаусту, а поготово не о београдским логорима²³.

²³ При томе, у виду треба имати две чињенице: пре свега, у Југославији је фаза гетоизације практично изостала, а специфичност гета тамо где су била формирана подразумевала су да „гета на свој извитоперени начин још одржавала и/или изазивала осећања заједништва, међу њима и потребу памћења“ (Ђулибрк 2011: 47). Како је та фаза у Београду била прескочена, она је умногоме заправо инкорпорирана у оквиру живота у на местима попут Сајмишта, а управо је, „друга неприродна јеврејска заједница била окупљена против своје воље у концентрационим логорима“ (Ђулибрк 2011: 48). Но, „због екстремно окрутних услова у усташким логорима и брзог ритма истребљења у Србији, могућности

Наиме, несумњиво је да је број литерарних извора о Холокаусту већи од броја књига написаних о било ком другом геноциду или злочину уопште, но, стручна криминолошка литература била је током година зачуђујуће одсутна (Friedrichs 2000: 23-24). Управо у тој чињеници, између осталог, могуће је пронаћи и оправданост криминолошког приступа у оквиру овог истраживања. Не треба заборавити ни да је у основи криминологије питање објашњења узрока и разлога настанка криминала. Имајући то у виду, недостатак криминолошке литературе, заправо, не чуди – криминологија сама, без интердисциплинарности, остала је немоћна пред покушајем рационалног објашњења злочина какав је био Холокауст. У свом тексту под називом „The Crime of the Century? The Case for the Holocaust”, аутор Дејвид Фридрихс истиче да је нужно да криминолози почну да се екстензивније баве Холокаустом и то превасходно тако што ће анализирати хомицидалне елементе у том геноциду (Friedrichs 2000: 34). Другим речима, аутор настоји да са једне стране врати криминологији примат у тумачењу криминалних догађаја који су несумњиво обележили 20. век, а чијим су тумачењем доминирале готово све друге дисциплине (Friedrichs 2000: 35). Са друге стране, он настоји да позиционира лични аспект Холокауста као одређујући и на тај начин избегне опасну статистичност сваке друге врсте тумачења. Следећи такву визију, даљи ће се текст свести управо на врло личан ниво – на четири писма деветнаестогодишње Хилде Дајч упућене из логора на Сајмишту.

за биљежење су биле чак и ограниченије” (Ћулибрк 2011: 48). Писма Хилде Дајч утолико су вреднији извор, поготово имајући у виду и да је писаних трагова било врло мало.

Logor SAJMIŠTU - Zemun-Beograd

Altarac Grete r.Jacobson, r.1906, Beograd	Brukner dr. Sigmund
" Lenka, Beograd	Cvibel Sosia/Sofia, r.1901, Šabac
" Ester " kći	Cohen Z-lma, Beograd
Alkalaj Sarina, rođj.1889, Beograd	Druker Gertrude, r.1918, Sabac
Asriel Greta rođj. Pils, 1901, Beograd	David Luiza, rođj.1921, "
Ašerović Ašer, Beograd	Demajo Jozefina, Beograd
" Bukica "	Diamant Mila rođj. Kopl, Sabac
Avramović Haim, rođj. u Nišu, 58 god.	Dodel Rifka/Rajina, r.1918, "
Ašenbrenar Margareta, rođj./Beograd 1915, lozor Sabac	Evorianski Lezi, r.1919,
Anaf Bojana rođj. Parkić, 1886, Beograd	Demajo Moša, r.1898, Beograd
Ašerović Streja r. Parkić, 1889, "	" Mica, rođj. 1905 "
Aron Bukica, Beograd	" Jelica " 1930 "
Alfandari Lica Beograd	Бенџош/Дојџ/Бенџина/Šabac
" arina, "	Leutsch/Dojč/Emil Beograd
" Regina, "	" Auguste "
Alkalaj Olga, Beograd	" Hilda "
Adut Žana rođj. Munk, Beograd	" Hans "
Andjelković Kaxila rođj. Munk, Beograd	David Marta, rođj. 1921, Sabac
Azriel Leon, Beograd, cela porodica	" Emil inženjer Beograd
Aladjem Salamon, rođj. 1876, Beograd	Dornreich Mariana, r.1898, Sabac
" Ema Helena rođj. Renberg, "	Dekalo Regina, Beograd
Atijas Rašela rođj. Koen, Beograd	" Ernestina udata Menaše, Beogra
Atijel David, Beograd	Еккенazi Sarika i cela porodica,
Baruh-Natanović Luna, Beograd	Engel Greta, Sabac Beograd
" " Zdravko " rođj. Sabcu	Engel Blanka "
" " Roza " "	Eger Gertrude, rođj. 1905 Sabac
" " Zlata " "	Eli Leon, Kragujevac
Balla Rihard, rođj. 1890, Zrenjanin	" Josef "
Bauer Sandor, Beograd	" Fla "
" Hermina rođj. Kahman, Beograd	" Leon "
" Paula udata Fuks i muž "	" Meta rođj. Judič, Kragujevac
Beran Ada, rođj. 1897, Našice	" Sarina, Kragujevac
" Jelka " 1902 "	" Neta "
Benau Drago, Beograd	Ерџтајн Perla, Šabac
Birnbaum dr. Rihard, iz Beča, Beograd	Еккенazi Sultana Beograd
" Olga rođj. Ringel, " "	Wisland Et-el, rođj. 1897, Šabac
Bretler Hedi rođj. Kikenis, 1910, Beograd	" ngler Editarodj. Koch, 1906, Sabac
Biro Jozefina, r. Temer, Pančevo	Edel Giza, rođj. 1892, Sabac
Benjškis Olga rođj. Pišer, Beograd	Еккеназтх/Матијах/Матах/Ерџтх/Евџра
Benjškis Mirica, Beograd	Еккенazi Licco, Beograd
Beraha Solomon, Pirot	" Sofija "
Bittel Rene, rođj. 1920, Sabac	Efrajim Roza, Beograd
Benedit-Miet Cvibel-Sofija, r. 1901, Šabac	Elić Mila sa majkom, Beograd
Birnbaum Sofia, Beograd	
" B-tana " kći	Feldman Janka rođj. Barta, Beograd
" Fla " "	Fuchs Paula rođj. Bauer Beograd
Beer Ana, Šabac	Freund Hansi Margareta, Sabac
Bruner Stefanija, Mokrin	Fröhlich Margita rođj. Klein, Beograd
Binder Milica rođj. Dojč i l sin, 10 god. Beograd	" Anka r. Vamošer Beograd
Binder Milica r. Španjina, Beograd	" Katarina Beograd

Слика 8 – Први део списка жртава логора на Сајмишту – у десној колони налазе се и имена свих чланова породице Дајч (Извор: Јеврејски историјски музеј)

4. ПИСМА ХИЛДЕ ДАЈЧ

Хилда Дајч рођена је 1922. године у Бечу као ћерка Емила (1883-1942) и Аугусте Дајч, рођене Полак (1889-1942). Хроничар Јаша Алмули наводи и податак да су „Дајчови припадали ешкенаским Јеврејима којих је у Београду било око 2.000“ (Almulic 2005: 126). Како се политичка клима убрзано мењала након доласка Хитлера на власт, Емил и Аугуста Дајч су извесно време пред рат помишљали на селидбу у Америку, али су деца – Хилда и њен млађи брат Ханс, били против. Волели су Београд и живот на који су у њему навикли (Almulic 2005: 126). Хилду су за Београд везивале успомене из гимназијских дана, игранке на које је у елегантни Аеро Клуб повремено ишла са колегиницом Олгом Дивац (Almulic 2005: 126), али засигурно и сва у том периоду стечена пријатељства. Њена гимназијска другарица, Бранка Милошевић-Марковић, наводи следеће „[сећам је се као] младе, лепе девојке, високог, витког стаса, крупних плавих очију, тамносмеђе косе, белог лица, а тај је контраст њеном лицу давао посебну лепоту. (...) Знала је стране језике, врло много је читала и била је један од најбољих ученика у нашем разреду“ (Almulic 2005: 126).

Како је након почетка борбених дејстава Немачке на територији Србије рад факултета био обустављен, тако је и Хилда Дајч била приморана да прекине студије архитектуре на Универзитету у Београду. Њена алтруистичка природа, међутим, одвела ју је на рад у Јеврејску болницу на Дорћолу где се задржала до 8. децембра 1941. године када по позиву немачких власти добровољно одлази у логор на Сајмишту, о чему ће у наставку текста бити више речи.

У уводу своје књиге *Јеврејске говоре*, аутор Јаша Алмули наводи како писма²⁴ Хилде Дајч види као „наш мали дневник Ане Франк“ (Almulic 2005: 4). И доиста, њена писма не представљају тек преписку између пријатељица, она, напротив, осликавају реалност о којој се недовољно говори и зна²⁵, реалност која је једно од вредних сведочанстава о периоду београдске, али и европске историје. Као и у *Дневнику Ане Франк*, ни та фактичност и информативност не исцрпљују у потпуности садржину текста. Он поседује и танану поетску вредност којој је Хилда несумњиво и несвесно тежила, имајући у виду да је била део литерарне дружине „Алекса Шантић“. Своја писма

²⁴Пун текст сва четири писма Хилде Дајч дат је у поглављу *Прилози*.

²⁵Треба напоменути да је важан допринос интернет странице <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/> која је ауторско дело др Јована Бајфорда (Jovan Byford), доцента на The Open University, Milton Keynes, UK.

насловила је управо двома другарицама из поменуте дружине чији је део била током свог школовања у „Државној трећој реалној гимназији у Београду, [другарицама] које су биле две године старије од ње, али са којима је склопила девојачко интелектуално пријатељство: Нади Новак, доцније слависти и ћерки познатог Виктора Новака, писца антиклерикалног дела *Magnum Crimen* (Велики злочин), и Мирјани Петровић, доцније правници и преводиоцу“ (Алмули 2010: 35).

Како је већ речено, Хилда Дајч доспела је у логор на Сајмишту након што се „пре логора добровољно пријавила да ради као сестра у Јеврејској болници на Дорћолу. (...) Супротно савету родитеља, пријавила се сама и за одлазак у логор на Сајмишту да би пратила жене, децу и одојчад коју су Немци тамо почели да шаљу 8. децембра 1941. године“ (Алмули 2010: 34). Чини се да је Хилда још пре одласка у логор постала болно свесна промена које је рат наметнуо и у оквиру друштвених односа. Тако Мирјана Петровић у писму упућеном Јаши Алмулију наводи следеће: „Рекла ми је скоро дословно ово: *Осећала сам се Југословенком, а сада, откако нас гоне, сада су ме натерали да се осетим Јеврејком.* (...) Она је почела да свраћа код мене, ја код ње. Носила је жуту звезду, рекла бих са поносом, никада са страхом“ (Алмули 2010: 49). У питању, при томе, није било усамљено мишљење – Хилдина школска другарица, Бранка Милошевић-Марковић такође се сећала: „одмах ми је рекла, она је била поносита девојка, да се не стиди што носи жуту траку. Ја сам у томе видела да се она поноси што припада једном старом културном народу, кога ето сада окупатор понижава, а који је толико много дао светској цивилизацији и култури“ (Алмули 2005: 138). Попут Данила Киша који је говорио да без „узнемирујуће различитости што је доноси јеврејство“ вероватно никад не би постао писац, ни Хилда Дајч извесно никада не би послала своја писма да није била приморана да осети не само различитост коју је наметала окупаторска идеологија, већ и узнемиреност коју је окупатор осећао због њеног постојања.

Из логора је Хилда успела да изађе неколико пута пошто је „као сестра у амбуланти у логору на Сајмишту доводила болеснике на београдску обалу Саве преко залеђене реке јер је мост у рату био порушен“ (Алмули 2010: 47). У неколико таквих наврата, Хилда Дајч успела је да се у прљавој механи у улици Браће Крсмановића сретне са својим пријатељицама. Мирјана Петровић сећала се: „Тог трећег пута²⁶, а можда је то

²⁶ „Првог пута неки радник је отишао до Мирјане, која је становала у непосредној близини, у улици Црногорској, одмах поред моста преко Саве. Мирјана се одазвала и дошла. Дошла је и други пут. Трећег пута, када је сусрет у механи био скоро нем и трагичан, на састанак су дошле и Мирјана и Нада“ (Алмули 2010: 48)

било другог пута, дошла сам заједно са Надом Новак. Но тада је био стражар, Немац, као са филма. Викнуо је да не смемо да разговарамо и ми смо сале за један сто, а Хилда за сто преко пута, а он се шетао горе-доле између нас. Добаћивале смо кришом покоју реч, када је био најудаљенији од нас. Било је страшно и тада сам први пут осетила и страх, не само мржњу. (...) Сећам се њених очију које су постале веће и које су гореле на бледом омршавелом лицу. У сећању ми је остало и дрхтање тела, гласа; сада, када евоцирам та сећања, не знам шта је било споља, а шта изнутра. Неверица и очајање, очајање, очајање... Шта се од тога видело, а шта осетило?“ (Алмули 2010: 51)

Несумњиво, сама писма Хилде Дајч извор су тога што се и те вечери у механи осећало – у њима је присутно како оно што је осећала Хилда за време заробљеништва, тако и оно што осећа читалац при њиховом читању. Емотивни набој јачи је из писма у писмо, а последње наговештава и потпуну пропаст која је уследила највероватније неколико недеља или месеци по његовом настанку. Сама „Хилда Дајч није преживела сумануто уништење европских Јевреја. Ипак, остала је снажно присутна међу нама па се о њој и мора разговарати, а и с њом – посмртно“ (Алмули 2005: 125). Литерарни, херменеутички разговори, при томе, колико год се пута водили увек ће осветлити и неку нову појединост упркос физичкој ограничености текста и баш у томе и јесте њихова вредност. Зато их треба водити често, а када је реч о саговорници каква је Хилда Дајч, онда и уз посебну пажњу.

Слика 9 – На слици су највероватније Нада Новак и Мирјана Петровић (Извор: Јеврејски историјски музеј)

4.1 Тумачење садржине писама Хилде Дајч

4.1.1 Прво писмо

Прво писмо²⁷ Хилде Дајч уједно је и најкраће и оно тек обавештава пријатељицу Наду Новак о Хилдином добровољном одласку у логор. Штавише, поменута добровољност окосница је овог писма у коме Хилда експлицитно наводи:

Мене нико неће натерати, ја не чекам на позив

Из наведене реченице видљива је не само самосталност деветнаестогодишње девојке, већ и онај понос и пркос о коме су говориле Хилдине другарице коментаришући начин на који је она доживљавала наредбу за ношење жуте траке. Хилдин мотив, међутим, није био да пркоси окупатору, напротив, њен добровољни одлазак у логор на Сајмишту иницирао је најчистији алтруизам и жеља да помогне своје, такође срамно понижене, сународнике:

Моји су противни мојој одлуци, али ја мислим да ћеш ме барем Ти разумети: има толико људи којима је потребна помоћ, да ја морам по налогу своје савести да пређем преко сентименталних разлога у вези са породицом и кућом и да се потпуно ставим у службу других.

Храброст која је присутна у цитираним речима двојака је. Хилда Дајч не само да одлучује да се у потпуности посвети другима, свима онима мање срећнима од ње – што представља својеврсно отелотворење емпатије, већ она одлучује и да су потребе тих других, несрећнијих, важније од заштитничких настојања њене породице која је вероватно могла и да претпостави шта добровољни одлазак у логор може значити за њихову ћерку. Жртва какву је Хилда Дајч одлучила да учини уистину се чини као да је део заплета каквог романа или драмског текста – она својом пожртвованом одлучношћу подсећа на просјака који у „Чуду у Шаргану“ Љубомира Симовића узима патње других на себе, али који и сам на крају драме изговара: „Моја жртва испала залудна“ (Симовић 1974: 163).

²⁷ Сва писма могуће је видети у оригиналном облику у оквиру поглавља Прилози где је, такође, могуће видети и прекуцан текст писама, као и превод на енглески.

4.1.2 Друго писмо

Своје друго писмо Хилда Дајч упутила је Мирјани Петровић, а „писала га је другог дана у логору, 9. децембра 1941, када је тамо било већ 2000 жена и деце и када се очекивало још 2500. То писмо било је одговор на писмо које је Мирјана успела да јој дотури и било је пуно речи охрабрења. Мирјана нема копију свог писма“ (Almuli 2005: 128). У њему се већ осећа промена коју је изазвало чак и кратко време проведено у логору.

Почетак писма гласи:

Пишем ти из италске идиле лежећи на слами док се уместо звезданог неба налази над мојом главом дрвена конструкција крова павиљона бр. 3. Са моје галерије (треће) која се састоји из низа дасака, а на којој нас три имамо свака по 80см у ширини животног простора, посматрам овај лавиринт, односно мравињак бедника чије су трагедије бројне као и они који живе не зато што су свесни да ће једном бити боље, већ зато што немају снаге да прекину са животом. Уколико је то – то.

Имануел Кант писао је како „две ствари испуњавају душу увек новим и све већим дивљењем и страхопоштовањем: *звездано небо изнад мене и морални закон у мени.* Ниједну од те две ствари не смем тражити и напросто претпостављати (...)“ (Kant 1979: 174). Чак и то *звездано небо*, међутим, било је одузето Хилди Дајч, чак ни њега више није могла са дивљењем и страхопоштовањем гледати, и то управо због *моралног закона* у њој самој, а његовој апсолутној одсутности у бићу окупатора. Нацистичка агенда била је одвећ јасна – управо је *звездано небо* и *морални закон* било оно што су настојали одузети својим заробљеницима – желели су их оробити њиховог достојанства и људскости, учинити да управо и постану *мравињак бедника који нема снаге ни да прекине са животом*. За Хилду Дајч, као и за хиљаде других Јеврејки и њихове деце, није било чак ни оног отужног *бескрајног плавног круга*, ни у њему *звезде*.

Она, међутим, утеху за своје понижење проналази у делима Хајнеа која чита и управо је то њено читање Хајнеа морална победа једног узвишеног бића над ништавилем безумног зла које јој одређује судбину. Контрапункти којима Хилда Дајч описује стање у логору спрам стања у сопственом бићу, и даље способног за пријатност добијену из књижевности, болни су:

Читам Хајнеа и он ми прија, мада имамо клозет удаљен пола километра, и то за петнаест особа наједанпут, мада смо до четири сата добили само два пута мало купуса за који се види да је у води куван, мада лежим на мало сламе, а деца са свију страна и светлост гори целе ноћи, мада вичу на нас „idiotische saubande“²⁸ итд, мада нас зову сваки час на збор и све преступе „строго кажњавају“. Зидова има доста.

Кант, који се тако често испостави као инспиративан саговорник у говору о етичким темама, и овде се може успешно призвати. Његови ставови о достојанству које тумачи Мајкл Розен у својој потрази за суштином тог комплексног појма, подразумевају схватање по коме управо „достојанство моралног закона чини људска бића – отеловљења тог закона – вредним поштовања. (...) Присуство моралног закона у човеку има двоструки карактер: он човека чини вредним самим по себи, док му истовремено прописује начин на који треба да поступа“ (Rozen 2015: 43). Баш то приметно је и код саме Хилде Дајч – њој је унутарњи морални закон наложио да се *у потпуности стави у службу других*, али је и омогућио и да та њена унутарња вредност надјача нехуманост услова у којима се налазила. Велико је питање да ли би и они који су је држали заточену могли да осете уживање читајући Хајнеа, а једући мало бљутавог купуса.

4.1.3 Треће писмо

Нада Новак којој је било упућено прво писмо, успела је, као и Мирјана Петровић, да дотури некако свој одговор Хилди у логор. Стога, пет дана по доласку на Сајмиште, Хилда јој је одговорила, а „као и остала писма [осим четвртог] и то је било писано ћирилицом, мада је Хилда рођена у Бечу и родитељи су јој вероватно дошли из немачких крајева. У томе писму има и даље много чврстине и интелектуалне снаге“ (Алмули 2010: 39). Из писма у писмо, несумњиво, Хилдин почетни оптимизам и нада за поновном слободом видно се смањују, а јача виспирени цинизам и дубоко осећање неправде. У свом трећем писму, Хилда Дајч осврће се и на важно питање имовине, те каже:

Узели су нам сав новац и накит сем 100дин.

Неколико редова даље, она потом наводи и следеће:

²⁸ „Идиотска свињска бандо“ – прим. Јаша Алмули (Алмули 2010: 37)

Увече читам. Мада смо смели да понесемо само толико колико сме да се понесе, ја имам Вертера, Хајнеа, Паскала, Монтења, енглески и хебрејски уџбеник. Тако мала библиотека, а чини ми се ипак од огромне користи.

„Реци ми шта читаш па ћу ти рећи ко си: свака лична библиотека открива укус и стил свога власника, његове преференције, идеале и животне вредности, једном речју сведочи о личном идентитету“ (Стокић Симончић и Вучковић 2012: 8). Управо на овоме месту поново се наглашава разлика између два удаљена схватања вредности – за Немце био је то новац и накит, а за деветнаестогодишњу студенткињу – дела изузетне књижевно-уметничке и филозофске вредности. Њој би дакако теже било да су јој уместо неког прстена или огрлице узели Монтења, али од људи способних за формирање Сајмишта и проналажење најнефективнијег решења за његово пражњење – чувене душегупке²⁹, разумевање такве чињенице не може се ни очекивати.

На самом крају свог трећег писма, Хилда Дајч говори и како избегава и да мисли на Наду у окружењу које јој је наметнуто – она је грчевито покушавала да свој унутарњи свет задржи за себе и да не дозволи да га упрља било шта од трулежи из гнусне спољашњости коју је наметала нацистичка идеологија:

Здраво, мила моја, бојим се да мислим на Тебе у овој прљавој штали, да не кварим ону светињу коју о теби носим у себи.

Хилда није дозволила да било шта поквари њено сећање на живот пре логора и људе који су га у емотивном, пријатељском, смислу одредили. Исто тако, ни упркос екстензивним настојањима окупатора да се логорашима одузме свака људскост, ни сећање на Хилду није било искварено – њене пријатељице увек су памтиле ону насмејану и луцидну девојку која је са поносом носила жуту траку на руци.

²⁹ „Марта месеца 1942. из Берлина су послали у Београд душегупку, камион са херметички затвореном, великом кабином, обојеном споља тамносивом бојом. Есесовци су заточеницима на Сајмишту рекли да ће их тим камионом одвести до земунске железничке станице, а одатле у Пољску на рад. Сваког дана сем недеље, у камион је укрцавано по сто људи, по неки пут су то радили и двапут дневно. Људе су укрцавали пред капијом логора, не у њему. Затим би камион уместо ка Земуну, кренуо преко понтонског моста ка Београду. На београдској страни се заустављао. Један од два есесовца који су уз душегупку дошли из Берлина, излазио је, подвукао би се под гломазно возило и издвуну цев из мотора спајао са унутрашњошћу кабине. Преко центра града камион је ишао ка авалском друму и затим до стрелишта крај села Јајинци. На путу, жртве су биле угушене гасом из мотора. На стрелишту их је чекала масовна рака коју су копали српски затвореници доведени из логора на Бањици“ (Almuli 2005: 137).

4.1.4 Четврто писмо

Своје последње писмо, Хилда Дајч послала је Мирјани Петровић након два месеца проведена у логору на Сајмишту, око 7. фебруара 1942. године. То писмо чува се у Историјском архиву Београда и несумњиво има највећу литерарну вредност, али и најсуморније тонове. Она је тада највероватније већ слутила да из логора неће изаћи жива јер, као што је већ било поменуто, Немци су логор на Сајмишту свакодневно празнили уз помоћ камиона душегупке и пригодне лажи. Штавише, „да би њихова обмана о одласку на рад у Пољску била уверљивија, Немци су тражили да уз сваку групу иде лекар или болничарка. Да ли се Хилда међу првима пријавила да прати групу у камиону и тиме себи несвесно прекратила муке, не знамо. Убијање у камиону је трајало од средине марта до средине маја 1942. Можда је Хилда била у последњој групи, са унутрашњом управом логора, у којој је радио и њен отац Емил, доведен у логор заједно са женом и сином. Немци су одредили да породице иду заједно, да би тиме поткрепили своју причу о одласку у Пољску на рад“ (Almuli 2005: 137-138).

Хилдини ставови о сопственом положају у прва три писма одисали су ипак макар малом надом о избављењу, а у трећем писму она чак помиње и да је предала писмени захтев управи логора у коме тражи да је пусте на слободу с обзиром на то да је у њега добровољно дошла. У последњем писму, свака нада изостаје, а нема говора ни о књижевности и делима која је охрабрују, напротив, она постају тек фразе:

Свим филозофирањима је крај на жичаној огради и реалност какву ви ван ње не можете ни издалека да замислите јер бисте од бола урликали – пружа се у потпуности. Та реалност је ненадмашна, наша беда огромна; све фразе о јачини духа падају пред сузама од глади и зиме; све наде о скором изласку губе се пред једноличном перспективом пасивног бивствовања које ни по чему на свету не личи на живот. То није ни иронија живота. То је његова најдубља трагедија.

Из последњег писма Хилде Дајч могуће је видети поделу *ми-ви*, при чему међу представља бодљикава жица на логорској огради. Управо зато, ово је писмо последње и у смислу могућности разумевања – јаз који је живот у логору створио међу пријатељима постао је толики да речи унеколико постају сувишне. Суштински, тај јаз заснован је превасходно на подели *субјект-објект* јер су нацисти од заробљеника успели да направе тек пасивне објекте своје суровости. Људи са различитих страна логорске

капије имали су стога у потпуности различите облике живота – они споља могли су макар активно деловати у смислу аутономије у породичним односима, какве-такве слободе кретања и томе слично, док они који су се нашли унутар логора били су тек објекти у туђим животима и бројеви у пописним књигама. Сама Хилда Дајч тако наводи и следеће:

Свако вече, без изузетка, читам твоја и Надина писма и то ми је једини тренутак када сам нешто друго, не само Lagerinsasse³⁰.

Тај својеврсни прелазак са општег на посебно, са Хајнеа и Монтења на Мирјану и Наду представља Хилдин последњи покушај да пронађе себе, макар то било у другима. Она није живела Монтењеве *Огледе*, нити Хајнеов *Лирски интермецо* (који је у Мостару први издао баш Алекса Шантић по коме је назив носила Хилдина литерарна дружина), али је била активни учесник сваког појединачног писма својих пријатељица. И управо то била је једина активност која јој је преостала. Томе се може додати и једна од завршних реченица писма:

Стално разговарам са вама и желим да вас видим јер сте ви за мене онај 'изгубљени рај'

Хилда Дајч на овоме месту несумњиво алудира на чувено дело Џона Милтона, *Изгубљени рај*, које следи причу о човековом паду, а у коме, између осталог, Грех и Смрт долазе из Пакла на Земљу, а арханђел Михаило говори Адаму о будућности – предвиђа долазак Месије, његову смрт, ускрснуће и успеће (Leksikon svjetske književnosti 2004: 243). Можда управо зато, Хилда Дајч свој потпуни очај формулише на следећи начин:

Већ као дете бојала сам се да ме не закопају живу. И ово је нека врста привидне смрти. Хоће ли после ње бити неког васкрсења?

На такав се начин, дакле, једна Јеврејка почетком 1942. година надала ускрснућу након мученичке смрти, а сопствени живот схватала је као својеврсни изгубљени рај

³⁰ „Логорашица” – прим. Јаша Алмули (Алмули 2010: 43); треба ипак напоменути и да је четврто писмо Хилда Дајч потписала управо са *ваша логорка*.

који су, потпуно непозвани, окупирали туђи греси и њена смрт за живота. Хилда Дајч се још као дете бојала да је не закопају живу, а колаборационисти и нацисти управо то су учинили. Осамдесет година касније, чини се, о њој и њеном безумном страдању зна се мало и недовољно, а на месту логора на Сајмишту није изграђен чак ни музеј, већ, крајње бизарно, ресторан.

4.2 Криминолошки приступ при анализи писама Хилде Дајч

Сваку врсту анализе, уколико она претендује на било који вид научне релевантности, потребно је образложити – њене методе и начине истраживања, одабрани теоријски оквир и (интер)дисциплинарност упориште. Стога, овај рад представља својеврстан дијалог између анализе сачуване архивске грађе, као основа за проучавање историје, и криминологије, као средства којим ће та историја бити тумачена. Тај уплив криминологије у једно истраживање архивске грађе, изискује и осврт на, макар штуро, дефинисање саме научне дисциплине о којој је реч. Упркос теоријском плурализму при одређивању предмета и појма криминологије, оправдано је призвати став француског антрополога, Пола Топинара, који је „употребио појам *криминологија* за означавање науке која се бави проблемом изучавања извршених кривичних дела“ (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović 1998: 3). Уколико се по страни оставе сви аспекти тих кривичних дела (попут извршиоца, жртве, друштвеног контекста итд.), могуће је додати и да се „Криминологија може дефинисати као самостална, теоријско-емпиријска, интердисциплинарна друштвена наука о феноменолошким карактеристикама и узроцима криминалитета као масовне друштвене појаве и криминалног понашања као појединачне појаве, са циљем његовог објашњења и сузбијања“ (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović 1998: 8). Управо на овоме месту, треба се поново сетити и става аутора Дејвида Фридрихса који сматра да је за успешно криминолошко проучавање Холокауста нужан прелазак са посматрања тог злочина као масовне друштвене појаве и преласка на његово тумачење у сваком појединачном случају. Даљи текст ће стога покушати да писма Хилде Дајч, као врло специфично сведочанство једног конкретног злочина који је само део оног масовног, тумачи управо у компарацији са релевантним ставовима и сазнањима криминолошке теорије.

У прва три писма приметан је изузетан, и сасвим неочекиван, оптимизам – Хилда Дајч била је задовољна својом одлуком да добровољно оде у логор и вероватно јој се чинило да има значајан допринос у животима осталих затворених Јевреја. У првом писму она наводи:

Потпуно сам мирна и сталожена и уверена да ће све испасти добро, чак изнад мојих оптимистичких претпоставки.

Друго писмо не заостаје по ентузијазму и уверености у позитиван коначни исход:

Нимало не жалим што сам дошла, већ сам задовољна својом одлуком. (...) Ја знам, чврсто сам убеђена у то да је ово само пролазно (што не искључује могућност да то траје и неколико месеци), крај ће бити добар и ја сам унапред задовољна.

Треће писмо већ има донекле другачији тон, али несумњиво и даље постоји чврста увереност у могућност избегавања. Оно ипак одише и цинизмом – последицом све снажнијег схватања неправедности сопственог положаја:

Сад је пола једанаест, лежим и под собом осећам сламу (диван предмет нарочито кад се испуни бувама) и пишем Ти. Врло сам задовољна што сам овде била од првог тренутка, човек доживљава толико интересантних и непоновљивих ствари да би било штета испустити коју. (...) Док сам раније на слободи мислила стално на логор, сад сам за пет дана толико навикла на њ, да уопште о њему не мислим, већ о много лепшим стварима (...)

За тумачење оваквих размишљања и навода Хилде Дајч криминологија може понудити интересантан концепт – тзв. стокхолмски синдром³¹. У питању је појам који се у медијима често користи за описивање специфичног позитивног односа и везе која се ствара у уму заточеника, а у односу на његовог/њеног отмичара (Namnyak et al. 2007: 1). Другим речима, то је стање у коме жртва, превасходно са циљем повећања шансе за сопствено преживљавање и лакше подношење ситуације у којој се нашла, ствара вид повезаности са својим отмичарем и показује одређену врсту лојалности према њему (Adorjan et al. 2012: 454). Чињеница је, те се нужно треба оградити, да стокхолмски синдром не представља толико академски-релевантан појам, пре свега зато што је недовољно истражен те има мало доказа који подржавају овај концепт као психијатријску дијагнозу (Namnyak et al. 2007: 1). Но, концепт је довољно интересантан

³¹ Већ на самом почетку нужно је напоменути и да према већини савремених теоретичара, стокхолмски синдром подразумева три елемента: „1. развијање позитивних осећања талаца према отмичарима; 2. развијање позитивних осећања отмичара према таоцима, које почињу да доживљавају као људска бића; 3. развијање негативних осећања талаца према полицији и другим представницима власти“ (више у: Simeunović Patić 2012: 207). Међутим, у контексту Другог светског рата и логора, овај се концепт може применити врло условно, те се стога овом приликом чини и отклон од његовог схватања у савременој криминологији – могуће је говорити само о постојању његовог првог елемента, евентуално трећег (у контексту Хилдиног четвртог писма). Други елемент који подразумева зближавање и саосећање отмичара (у овом случају нациста и њихових помагача) према жртвама, конкретно Хилди Дајч, јасно је да у потпуности изостаје.

у психолошком (ако већ не и психијатријском) смислу, поготово имајући у виду да је у Србији 20. века владало свеприсутно мишљење о Немачкој као отелотворењу прецизности и система. Чак и када је управо Немачка власт била та која ју је затворила, Хилда Дајч, вероватно несвесно, подразумевала је да иза читавог догађаја стоји систем који се једноставно мора заснивати на здраворазумској логици и тој чувеној немачкој прецизној ефикасности, ни не сумњајући да је та ефикасност директно зависна од брзине геноцидног уништења. Вид стокхолмског синдрома, дакле, може се разумети као практично једини разлог због кога је Хилда Дајч имала снаге за било какав оптимизам у тешким логорским условима, а његова оправданост почивала је искључиво на илузији о уређеном друштву – својеврсном маркетиншком трику немачке власти.

Друга криминолошки изузетно релевантна тема свакако јесте поступање са заробљеницима. У том смислу нужно је превасходно дефинисати затварање у логор као вид казне лишења слободе. Ова казна, међутим, унеколико је парадоксална. Наиме, „од настанка кривичног права до данас, у регистру кривичних санкција доминирале су казне, као санкције којима се аутору кривичног дела прети наношењем физичке или душевне патње“ (Ignjatović 2015: 155). Кључни појам, при томе, јесте *аутор кривичног дела*. Репресивне мере које се примењују на извршиоце кривичних дела имају за циљ заштиту осталог грађанства склањањем опасних индивидуа у заводску установу са једне стране, док са друге подразумева рад са затвореником на његовом поправљању и ресоцијализацији. Дакако, ниједан од тих циљева није постојао у плановима окупационог апарата. Држање Јевреја у логорима било је израз хира нацистичке идеологије с озбиром на то да је *решавање јеврејског питања* од почетка подразумевало њихову ликвидацију, а никада њихову ресоцијализацију. Другим речима, нехумани услови у логорима били су додатна безразложна казна, а Хилда Дајч о њима у свом другом писму наводи следеће:

Једино што ми недостаје јесте пристојна могућност за умивање. Нама ће доћи још 2500 особа, а има свега два лавабоа тј. чесме.

У свом трећем писму она наставља:

Добијамо или ручак или вечеру и то уз најпогрдније речи – срећа још, човеку прође апетит па није гладан.

Треба имати у виду да европски легислативни приступ људским правима у многоме представља реакцију међународне заједнице на злочине нацистичке Немачке – оно је *засновано* на контрирању нацистичкој пракси према Јеврејима у Другом светском рату. У том смислу, установљено је да „држава има обавезу да према особама лишеним слободе поступа на хуман начин и уз поштовање њиховог достојанства. Примена овог правила, као минимума, не може зависити од материјалних средстава којима државе располажу. То правило мора бити примењивано без икакве разлике у односу на било које лично својство. При томе, казни систем не сме да почива на одмазди, већ треба да тежи поправљању и друштвеној рехабилитацији затвореника“ (Симовић и Зекавица: 2020: 127). Штавише, „према пракси Европског суда, држава мора обезбедити да свако лице лишено слободе борави под условима који су спојиви с поштовањем људског достојанства, да га начин и метод извршавања мере не излажу непријатностима и тешкоћама које превазилазе неизбежан праг патње скопчан с лишењем слободе и да, у оквиру практичних потреба лишења слободе, његово здравље и добробит буду адекватно заштићени“ (Симовић и Зекавица 2020: 128-129)

Коначно, четврто писмо специфично је по много чему – једино је писано латиницом, најпесимистичније је и најпотресније, али издваја се и по томе што је писано након два месеца проведена у логору. Самим тиме, оно је и најпотентније за анализу у пенолошком смислу јер је утицај логора најдуже трајао. Могуће је применити теорију призонизације коју је анализирајући установе за извршење кривичних санкција поставио криминолог Доналд Клемер, а која подразумева „процес усвајања заводских обичаја и навика, односно заводске културе уопште“ (Ignjatović 2009: 143). Дакако, Клемерова теорија односи се на казнено-поправне заводе, а не на логоре, но могуће је увидети и једну паралелу управо захваљујући том контрасту. Хилда Дајч у свом четвртом писму наводи следеће:

Робија је злато према овоме, ми не знамо ни зашто ни на колико смо осуђени.

Она сама, дакле, увиђа различитост свог положаја у односу на осуђене извршиоце кривичних дела, али поступања којима су подвргнути слична су – штавише, често се држава односи према најтежим преступницима са више хуманости. Начин живота у логору, као и начин живота у затворима, нешто је чему се затворена лица у оба случаја морају прилагодити те се ефекти призонизације могу очекивати и код логораша. У

наставку свог писма Мирјани Петровић, Хилда Дајч ће се осврнути и на однос према спољном свету који је за криминологију веома значајан:

Близу смо света а тако удаљени од свих. Ни са ким немамо везе, живот сваког појединца напољу тече исто тако даље, као да се пола километра даље не одиграва кланица шест хиљада невиних. Сви смо једнаки по своме кукавичлуку и ви и ми.

Тумачећи однос затвореника према другима, аутор Ђорђе Игњатовић наводи и како „на осуђенике посебно тешко делује прекид веза са спољним светом, пре свега породичних, родбинских и пријатељских. У почетку он изазива тежак шок, да би код већине тих лица касније била примећена емоционална атрофија, нека врста унутрашње окамењености“ (Ignjatović 2015: 183). Управо такав вид окамењености приметан је и у различитости између тона којим Хилда Дајч пише своја прва три писма и оптужби за кукавичлук која је присутна у четвртом. У криминологији таква промена става према свим видовима другости и бивствовања ван установе објашњава се тиме што „заводски режим овим лицима принудно намеће одређене моделе понашања које често карактерише крутост и апсурдност. Зато он има за последицу, с једне стране, заостравање непријатељског става према друштву, а са друге, код њих се развија дволичност, лукавост и подмуклост којима се тај став прикрива“ (Ignjatović 2015: 183). Нешто налик тој подмуклости може се читати и у Хилдиним речима очајања:

Све на свету је дивно, и најбеднија егзистенција ван логора, а ово је инкарнација свију зала. Сви постајемо зли јер смо гладни, сви постајемо заједљиви и бројимо један другоме залогаје, сви су очајни – а ипак се нико не убија јер смо сви скупа једна маса животиња коју презирем. Мрзим нас све јер смо сви једнако пропали.

Ипак, нужно је увидети и кључну разлику између затвореника и логораша по доказима које нуде писма Хилде Дајч као сведочанство. Та разлика односи се на став према будућности и наду за избављењем. Док „(...) због слабљења вере у будућност и моралне снаге, настаје страх од живота на слободи који се више и не жели – *призонизам* или *институционализација*“ (Ignjatović 2015: 183) утичу тако да се ствара својеврсна зона комфора из које лице готово и да не жели да изађе. Таква реакција је пак могућа искључиво због осећаја макар делимичне сигурности коју затвореници имају – њима су основна људска права и даље (углавном) гарантована и живот им не зависи од туђег

идеолошког хира. Са друге стране, Хилда Дајч се, упркос свему, према будућности односила уз непресушну наду. Она је у своја писма уткала некваљивост истинске невиности која је већини затворске популације непозната, као и праву вредност слободе као једног од криминолошки најрелевантнијих појмова. Пред крај свог послењег писма, она пише:

Можда ћемо се једном живи извући одавде у један срећнији живот, јер то тако страшно мада већ малокрвно желимо.

Може се закључити да писма Хилде Дајч представљају изванредну полазну основу за анализу многих криминолошких појмова, а размере применљивости такве анализе зависне су искључиво од умећа интерпретације којом криминолог располаже. Овај је рад покушао да да сопствени допринос како кроз херменеутички приступ тексту писама, тако и кроз сагледавање криминолошке релевантности његове садржине. Имајући у виду да је коначност било ког тумачења суштински немогућа, и овај ће текст представљати само полазну основу и смерницу за даља истраживања. Писма Хилде Дајч и судбина београдских Јевреја то несумњиво заслужују, а њихови им сународници то, једнако засигурно, дугују.

5. ДОПРИНОС АРХИВСКЕ ГРАЂЕ СПОЗНАВАЊУ ИСТИНЕ О ДЕШАВАЊИМА У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА НА ТЕРИТОРИЈИ БЕОГРАДА

У својој рецензији за књигу *Логор Сајмиште – Жртве Јеврејског логора Земун*, Милан Кољанин истиче како је „уништење јеврејске заједнице у Србији и Београду било ужасавајуће по својим размерама и спроведено изузетно темељно. (...) Евиденције Јевреја у Јеврејској полицији и командама логора у Топовским шупама и на Београдском сајмишту су уништене јер је окупациони апарат настојао да и на овај начин уништи трагове постојања јеврејске заједнице. То је у значајној мери ограничило историографска истраживања Холокауста у Србији и истраживачи су били принуђени да се у великој мери ослоне на посредне изворе и да се задовоље апроксимацијама, пре свега када је реч о бројевима“ (Кољанин 2018: 466-467). Имајући наведено у виду, чини се посебно значајним што је Историјски архив Београда, као и архив ЈИМ у годинама након Другог светског рата екстензивно радио на прикупљању, каталогизацији и стављању релевантног материјала на располагање истраживачима. Захваљујући таквом поступању било је могуће спровести и ово истраживање, а засигурно ће поменути фондови бити од пресудног значаја и за многа потоња.

5.1 Архивска грађа као сведочанство историје

Контекстуализација било ког појединачног догађаја, појма или личности подразумева разумевање опште друштвено-политичке климе датог периода, те се и за анализу писама Хилде Дајч испоставило нужним разумети време окупације. Такво разумевање може да почива на сведочанствима из историјских уџбеника или какве друге званичне евиденције, но изузетно инспиративним испостављају се и чланци у периодици. Њихова привидна краткотрајна релевантност управо је разлог због кога каткад имају и више објективности. У овом случају, биће анализирани наводи периодике који се односе на изузетно значајну личност тог времена – министра унутрашњих послова, Танасија Тасу Динића³². Наиме, „Ново време“ је 8. новембра 1942. године о новоизабраном министру писало следеће:

³² Исечци из новина који ће бити цитирани део су збирке Специјална полиција – досије Тасе Динића (инвентарски број 2770, кутија бр. 588) и чувају се у Историјском архиву Београда.

После капитулације, руковођен побудама да искрено послужи своме народу Динић се примио дужности заменика комесара Министарства унутрашњих послова, а потом по образовању Владе народног спаса генерала М. Недића, примио је тежку и деликатну дужност Изванредног комесара за персоналне послове у вези са пословима реорганизација управе у Србији.

Динић је свој политички успех заснивао превасходно на изузетно пријатељском односу према окупатору, покушавајући при томе да такав став припише својеврсној борби за опстанак и јединој нади за бољу будућност српског народа. С тим у вези, лист „Ново време“ је, одвећ похвалним тоном, писао о Динићевој политичкој опредељености као изразу политичке зрелости и проницања у срж међународних односа:

У почетку овог рата процењујући правилно развој догађаја, Динић је отворено заступао своје гледиште да опстанак бивше Југославије зависи од тога да ли ће она успети да сачува став пријатељства према моћном Великом Немачком Рајху. („Ново време“, 8. новембра 1942. године)

Као сваки озбиљан политичар, ни Таса Динић није могао да изостави помињање страних утицаја у Србији што је вазда било једно од најуспешнијих алата за одржање власти – утицаји страних служби несумњиво су постојали и постоје и данас, но сам *дискурс о моћи страних утицаја* одувек је служио и као јефтин трик за неговање *status-a quo*, а уз уверење да би ирационално било очекивати имало другачије прилике, све и да је било која друга власт на челу државе јер се, ето, мешају стране силе баш у све. За Тасу Динића, непријатељске силе биле су оличене превасходно у Енглеској и Русији иако би Србији и Београду можда и боље било да су се тих четрдесетих година њима у потпуности препустиле:

Чврстина његовог [Динићевог] убеђења, постојаност на линији правих српских интереса и схватања европске дужности српскога народа, као и његова неуморна енергија и бескомпромисност у раду за добро Отаџбине велика су добит за Владу народног спаса у данашњим приликама када треба по сваку цену сачувати ред и мир у земљи и онемогућити ма какву акцију једне шаке изрода у служби Лондона и Москве. (лист „Српски народ“, 14. 11. 1942. године)

(...) као прави родољуб доживео [је] разочарење и стекао уверење да је прави патриотски рад немогућ услед великог утицаја мрачних међународних сила. (лист „Српски народ“, 14. 11. 1942. године)

Осмог новембра 1942. године, новине су о Таси Динићу писале јер се прихватио министарске фотеље поставши нови министар унутрашњих послова. Његова прва изјава за јавност по преузимању тог положаја гласила је:

Ја сматрам да је најсветија дужност сваког појединца да ради на добру свог народа, поготово кад је том народу тешко. Из овог убеђења, као и у уверењу да је једино у здравом и искреној сарадњи са носиоцима идеје нове Европе – претставницима Великог Немачког Рајха у Србији – лежи прави пут Србије за њено оздрављење, ја сам још одмах после наше срамне пропасти ставио све своје животне силе у службу моме народу и за добро моје Србије (изјава министра Динића, лист „Ново време“ од 8. новембра 1942. године и лист „Обнова“ од истог датума)

Наведена изјава проблематична је по много различитих основа, али као можда најнеукусније, намеће се то што су такве речи изговорене непуних годину дана након почетка решавања јеврејског питања, а тек шест месеци по готово потпуном уништењу јеврејске мањине у Србији. Дакле, *поготово када је том народу тешко*, његов министар полиције јавно велича моћ геноцидног немачког Рајха што и речима Хилде Дајч да смо сви једнаки по своје кукавичлуку и ви и ми даје један још тежи призив од оног који је по себи носио логор – то је призив издаје и обесмишљавања туђег страдања зарад успеха тобоже националне стратегије која ради у корист свега осим српске нације и државе. Лист „Обнова“, напротив, одушевљено је подржао новог министра:

Прве речи јасно обележавају став новог министра унутрашњих послова и уливају пуно наде да ће ускоро Србија поћи бољим данима, у срећнију будућност. Нису то речи само једног новог министра, већ су то речи једног новог човека, који гледа у нови свет.

(„Обнова“, 8. новембар 1942. године)

Доиста, био је то *врли нови свет* у који је Србија готово незауостављиво претила да се уруши. Шекспирова синтагма из драме *Бура* (чин V, сцена 1) оригинално је

отелотварала наивност младе Миранде, а Олдус Хаксли је управо те речи искористио давши наслов свом антиутопијском роману. Још један је, међутим, роман добио назив према Шекспировим стиховима. Било је то ремек-дело Вилијама Фокнера, *Бука и бес*, и тај наслов, чини се, много боље осликава атмосферу која је тог 8. новембра 1942. године морала да влада међу свима који су се сећали једне Хилде Дајч, а читали бљутаво хвалисање Великог Рајха као једине наде за добробит Србије и њених грађана. Танасије Динић био је, доиста, *нови човек који је гледао у нови свет*. Срећа је пак што тај свет никада није постао доминантна реалност и што је Таса Динић тек прашњава кутија број 588 у Историјском архиву Београда.

5.2 Архивска грађа као полазна основа при криминолошким истраживањима

У досадашњем тексту су писма Хилде Дајч послужила као основа за криминолошко тумачење контекста у ком су писана – утицаја логора као врсте казне лишења слободе на саму Хилду Дајч, међусобне односе затвореника у таквом окружењу и слично, те се може закључити да је архивска грађа послужила као идеална основа за примену криминолошког приступа. Та адекватност оличена је превасходно у чињеници да криминологија умногоме почива на анализи објективне стварности, што бројна накнадна сведочанства о догађајима чини неподобним за примену. Управо из тог разлога, архивска грађа, која је суштински сиров материјал, може се посматрати као непосредни доказ одређеног стања и тренутка и као таква се препоручити пажњи криминолога.

Фондови Историјског архива Београда и архива у оквиру Јеврејског историјског музеја поседују изузетно богату збирку различитих сведочанстава о периоду окупације и боравку затвореника како у затворима Специјалне полиције, тако и у логорима на Бањици и Сајмишту. Писма Хилде Дајч несумњиво су једна од највреднијих докумената поменутих фондова, али на овом месту ће се тежити ширем приказу судбине хапшеника те анализирати и други извори. Поступање Специјалне полиције било је изузетно окрутно и пуно злостављања, мучења и понижавајућег понашања према затвореницима (данас европско право људских права гарантује заштиту физичког и психичког интегритета свима и представља једно од ретких апсолутних права загарантованих Европском конвенцијом о људским правима и основним слободама, заштићеног чланом

3). У периоду активне борбе припадника Специјалне полиције против свог вишеструко слабијег противника, а „када говоримо о самим методама рада, потребно је истаћи да је употреба физичке силе приликом ислеђивања била једна од негативних појава која је још у предратном периоду приписивана припадницима IV одсека. Током Другог светског рата, примењивање најразличитијих видова психичке и физичке тортуре био је саставни део ислеђења, а било је случајева да су због примене оваквог *специјалног поступка* поједини ухапшени преминули” (Ristanović 2017 :119).

Сведочанстава о поступању у затворима и логорима (поготово на Бањици) има много, а „из казивања преживелих хапшеника и хапшеница Специјалне полиције, објављених и сачуваних у архивским институцијама, сазнало се све о њиховом физичком злостављању, пребијању и мучењу приликом саслушања у затвору” (Божовић 2014: 403). Штавише, такви искази нису долазили искључиво од жртава и сведока – иследник Специјалне полиције, Сергије Голубјев, у једном од својих исказа навео је: „Режим у затворима Специјалне полиције био је веома строг, али се није пазило много на хигијену или неки бољи смештај и услове за ухапшена лица. Воде више пута није било довољно за пиће, а камо ли за прање. (...) У случају масовног хапшења, није се пазило на то колико ће се лица сместити у ову или ону ћелију” (Божовић 2014: 399). Дакле, услови држања затвореника не само да нису били адекватни када је реч о поступању према њима, већ нису ни на који начин испуњавали основне критеријуме по питању здравља и хигијене. Слична сведочанства могу се пронаћи и у документима која се односе на логор Сајмиште, а, између осталог, и у писмима Хилде Дајч. Услови у многим казнионицама ни данас не испуњавају минимум неопходан за достојанствен боравак затвореника, но основна и веома битна разлика јесте што су неуслови немачких логора били сами себи циљ. Са друге стране, таква тежња несумњиво постоји и у пракси одређених затворских комплекса за најтеже преступнике које систем као да жели додатно да казни за учињена кривична дела. Казна се, међутим, мора ограничити на лишење слободе као довољно и на дужину тог лишења као сразмерну тежини извршеног дела. Дакако, уколико би криминолози изнели какво поређење било које затворске установе данас и нацистичког логора, готово је сигурно да би се остварио извесан утицај, те да би дошло и до одређеног побољшања услова – управо зато што су злочини Трећег Рајха исувише ирационално нехумани и никоме таква компарација не би била занемарљива.

Коначно, за тематику поступања према хапшеницима у виду треба имати и интересантан документ – „Наредбу о Централном затвору и поступку са хапшеницима”

потписану од стране инспектора Илије Параноса, шефа Одељења специјалне полиције 25. децембра 1942. године. У њој се, наиме, наводи и то да се „храна од куће може доносити затвореницима средом и суботом од 12 до 13 часова и предавати хапсанцији, који ће је претходно прегледати и одвојити оно што се не сме давати, а нарочито мотрити да се са храном не унесе и какво писмо или цедуљица, којом се затвореник о нечем обавештава” (Божовић 2014: 699). Са друге пак стране, у изјави једног од иследника Специјалне полиције која се чува у Историјском архиву Београда, наводи се да: „никакви пакети нису били допуштени у том затвору [затвор на мансарди – Обилићев венац бр. 6], са мотивацијом да нема просторије за предају тих пакета. Тек с времена на време, и то на празничне дане, пакети са храном су предавани у централну пријавницу. (...) Друга је ситуација била у другом затвору у Ђушиној улици, где су били дозвољени пакети с храном, али је та храна пљачкана од агената и појединих иследника као Витаса, Сремчевића и др.” (Божовић 2014: 397). У овом случају, дакле, постоји јасна дискрепанца између сачуваног званичног документа и готово случајно добијеног исказа. Улога архивске грађе управо на овом месту у потпуности потврђује своју важност – чување речи и сведочења „малог човека“ представља суштински *једини* начин за спознање објективне истине. Стога је дужност истраживача да увек преиспита сопствене изворе, јер је објективност често на размеђи опречних сведочења.

Коначно, треба нагласити да је управо у фонду Историјског архива Београда и архива Јеврејског историјског музеја могуће пронаћи обиље докумената који сведоче о поступању окупационог апарата и Специјалне полиције према ухапшеним и затвореним лицима. Међу њима ваља истаћи писма Србијанке Букумировић, Миодрага Никитовића Кикија, др Букића Пијаде, писма и дневник Ненада Ивковића – заточеника логора на Бањици, али и многе друге непосредне изворе. Сва поменута документа представљају драгоцену сведочанства суровог страдања становништва у Другом светском рату и несумњиво могу, и требало би да буду, одвећ захвално полазиште за многа потоња истраживања.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Дужност сваког научног истраживања требало би да буде и остварење његове друштвене оправданости која је директно зависна од конкретног друштвено-историјског тренутка у ком се наведени проблем сагледава – што је данас доба постмодернизма или, Лиотаровски речено, својеврсно *постмодерно стање* (Liotar, 1988). Реч је о веома специфичном добу у ком се „као основни став постмодерниста издвојио скептицизам према било којем уопштеном, тотализујућем објашњењу“ (Batler, 2012: 25), при чему се *објашњење* односи на практично сваку истину. Другим речима, људска цивилизација доживела је потпуни крах било ког вида не само гносеолошке, већ и онтолошке сигурности и јасности, односно истина је постала релативна категорија. Управо из тог разлога, Дерида се, као један од свакако најеминентнијих мислилаца постмодерног доба, у већем делу свог прозног опуса бави етиком, односно „проблемом исправне акције у свету без утемељујућих истина које би могле да чине основу за избор“ (Belsi, 2010: 91-92). Општа клима је, дакле, одвећ неповољна када је у питању покушај давања *коначног суда* о ма чему, те тако и о питању могућности утицаја плодне анализе архивске грађе на развој криминологије, као и успешности примене криминолошких метода на разумевање историјских прилика о којима архивска грађа сведочи. Несумњиво, у питању је изванредан потенцијал који је уједно крајње недовољно експлоатисан.

Ово истраживање покушало је да обједини поменуте могућности те је коришћење архивске грађе као непосредне и објективне литературе омогућавало употребу метода криминологије за коју је та непосредност практични услов. У том смислу, спровођење истраживања у потпуности је потврдило предвиђање Милана Кољанина који је оценио да „сви који се буду бавили питањима везаним за београдску јеврејску заједницу и њено страдање у Холокаусту мораће да користе резултате истраживања сарадника Историјског архива Београда“ (Кољанин 2018: 467). Тим драгоценим резултатима, дакако, додата је и конкретна архивска грађа у свом необрађеном облику, као и грађа из фонда архива Јеврејског историјског музеја.

Са друге пак стране, криминолошким приступом тежило се проширењу фонда знања о конкретном историјском периоду с обзиром на то да је та врста интердисциплинарности не само ретка, већ и веома инспиративна, а имајући и у виду да се на тај начин нуди макар мали, али и несвакидашњи допринос упркос неограничености могућих тумачења било ког текста коју је наметнуо постмодернизам. Још један разлог

коришћења криминолошког приступа био је садржан у настојању за проширењем фонда знања у оквиру ове дисциплине – како је већ речено, стриктно криминолошке литературе о Холокаусту је зачуђујуће мало³³. Такво проширење фонда знања, при томе, могуће је и у контексту употребе архивске грађе као својеврсног полигона за постављање нових теорија у криминологији – у овом раду то је било, на пример, коришћење идеје стокхолмског синдрома као принципа који је шири од односа отмицара и отетог лица, те који може подразумевати и лица у другим односима физичке подређености – какав је био логор. Као други пример могуће је навести и различитост у схватању потенцијалне поновне слободе (према писмима Хилде Дајч, логорашима нада и жеља за светом ван капија никада није нестала, што није случај код затвореника у савременим казнионицама). То би значило да се слична теорија може применити и на лица која су невина, а осуђена на извршење затворске казне. Могло би се на том трагу затим доћи и до драгоцених увида о различитости између невиних и виних затвореника, те и надоградити унеколико проблематична схватања бројних криминолога о затвору као разлогу рецидивизма³⁴.

Конечно, треба нагласити и да је један од разлога одабира теме овог рада био и својеврсно скретање пажње на данашње прилике које су несумњиво последица недовољно заинтересованог односа према прошлости³⁵. Приметан је, наиме, изразит пораст десног екстремизма, као и антисемитизма у Европи. Број екстремно десничарских партија расте, а тренутни ужаси попут сукоба у Украјини или чак глобале пандемије неретко се приписују којекаквим теоријама завере са Јеврејима као њиховим главним актерима. Да ствари буду још горе, конкретно у Републици Србији, могуће је такве и сличне ставове чути чак и на телевизијама са националном фреквенцијом.

³³ Важно је на овом месту изнети и својеврсну *одбану* криминолога. Наиме, криминологија подразумева неки систем, очекује нормативни оквир у коме је недвосмислено одређено шта је злочин, ко је његов извршилац, а ко жртва. У Другом светском рату ти су концепти били уздрмани до те мере да је криминологија донекле оправдано остала нема пред искушењем тумачења Холокауста искључиво сопственим методама.

³⁴ Као један од пресудних фактора-узрока повратништва (поновног вршења кривичних дела) увек се наводи и „дејство затворске заједнице у погледу утицаја *криминалне заразе*“ (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović 1998: 193-194). Аутору овог рада такво објашњење делује одвећ штуро, те сматра да би надоградња постојећих теорија, као и експлицитније усмерење према анализи фактора личности рецидивиста, било нужно.

³⁵ Ваља нагласити и да Немачка историја у 20. веку није била посебно другачија ни пре ни после Другог светског рата. Године 1904. немачке колонијалне силе масакрирале су 65.000 припадника западноафричког племена Хереро иако се о томе не говори много (Friedrichs 2000: 24). Почетак века био је, дакле, крвав, његова средина не тражи додатног коментара, но крај се чини веома индикативним. Интересантно је, наиме, да су немачки војници добили одобрење за учешће у ратном сукобу по први пут након Другог светског рата тек 1999. године као припадници НАТО пакта, покушавајући да зауставе „етничко чишћење“ на Косову и Метохији. Уколико се сагледају извори о догађајима 1998. и 1999. године на КиМ – о масовном убијању, мучењу, отимању и сакаћењу Срба (рецимо случај кампа Клечка), могло би се, уз гушење сваке друге емоције, рећи да у свом мировном раду просто *нису успели*. Можда је, дакле, и то одобрење поновног учешћа у оружаним сукобима било неосновано у сваком (осим економском) смислу.

Дакако, једини лични начин борбе против ширења мржње инкорпориран је у раду на исправном образовању заснованом на проучавању и критичком сагледавању историје – на њеном истинском и искреном разумевању и дијалогу са њеним учесницима. Такав дијалог јесте позив на очување, али и надградњу сопственог идентитета, а посредно и идентитета заједнице. То је дијалог који сећањем открива будућност; дијалог који подразумева невероватну привилегију јер самим учешћем у њему, читањем историјских списа, докумената или пак личних писама, читалац постаје *сведок* компетентан да сопствена сазнања подели као објективна, макар у највећој могућој мери.

Пут ка таквој врсти сазнања и ка истинском дијалогу нема свог краја, али сваки његов део јесте допринос по себи. Чињеница је да зарад добробити сопствене заједнице пажњу треба посветити памћењу и анализи тог памћења, а „срећна је околност да постоји обиље доказа – у виду писмених описа очевидаца, у званичним документима Немачке и савезника, на фотографијама и на филму” (Голдберг и Рејнер 2003: 195). Управо као таква, егзистирају сачувана и писма Хилде Дајч. Сама Хилда Дајч, иако по много чему слична Ани Франк, никада није досегла тај вид пажње јавности и за многе је тек статистички податак – једна од жртава логора на Сајмишту. Њена писма сведочанство су неправде која јој је учињена и очигледан основ због ког ту исту неправду ваља исправити, а управо у томе било је и полазиште ове студије.

Окружни тужилац државе Луизијане за Њу Орлеанс, Џејмс Гарисон, једном приликом је изјавио како је: *врхунац патриотизма када државу браните од власти* (Živaljević 2020: 9). Иако те кобне 1941. године у томе успеха није било, а Хилда Дајч и хиљаде других грађана је изгубило живот, ваљало би тој тужиоцевој изјави стога додати: *...а историју од заборава*. Управо то био је контекст у коме се тежило разумевању околности *настанка* и *чувања* писама Хилде Дајч. Једновремено, у питању је био и циљ по себи – контекст стварања овог тумачења подразумева да је оно једно од многих и, надам се, једно од многобројних будућих.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Коришћена архивска грађа

1. Писма Хилде Дајч – IAB,1886, Zbirka dosijea revolucionara radničkog pokreta i narodnooslovoilačkog pokreta 1886, D-1123
2. Одговор Министарства финансија Министарству унутрашњих послова у вези са ангажовањем пензионисаних полицајаца – IAB, 1, Odeljenje Specijalne policije, k. 379, predmet 6
3. Полицијски гласник 1941-1944 – IAB, 1, Odeljenje Specijalne policije, k. 158
4. Досије Тасе Динића – IAB,1,Odeljenje specijalne policije, k. 588, predmet Dosije Tase Dinića
5. Први проглас грађанима Београда – IAB, Zbirka naredaba i uputstava 1, izdanje Opštine grada Beograda, strana 3-4.

Коришћена литература

1. Алмули, Ј. (2010). *Страдање и спасавање српских Јевреја*. Београд: Завод за уџбенике.
2. Антић, М. (2017). „Немачке библиотеке након Другог светског рата: посебан осврт на импликације уједињења две немачке државе 1990. године”. *Читалиште*, 30 (1): 55-70.
3. Божовић, Б. (2014). *Специјална полиција у Београду 1941-1944*. Београд: Завод за уџбенике.
4. Божовић, Б. (2012). *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*. Београд: Музеј жртава геноцида.
5. Вуксан, В. (2018). „Променада 2030”. *Читалиште*, 33 (2): 16-24.
6. Гачић, М. (2014). *Београдски Јевреји – Живот и Холокауст* (каталог изложбе). Београд: Историјски архив Београда.
7. Голдберг, Д. Џ. и Рејнер Џ. Д. (2003). *Јевреји: историја и религија*. Београд: Сlio.
8. Изложба „Писма Хилде Дајч” у Грачаници. Доступно на: <https://www.radiokim.net/vesti/kultura/izlozba-pisma-hilde-dajc-u-gracanici.html>, приступљено 12.10.2020.
9. Историјски архив Београда – водич. Доступно на: https://arhiv-beograda.org/images/publikacije_elektronske_pdf/Vodic_IAB.pdf, приступљено 12.10.2020.
10. Јовановић, Ј. и сарадници (2018). *Логор Сајмиште – Жртве Јеврејског логора Земун*. Београд: Историјски архив Београда.
11. Кољанин, М. (2018). „Рецензија“. *Логор Сајмиште – Жртве Јеврејског логора Земун*. Београд: Историјски архив Београда.
12. Писма Хилде Дајч – стрип изложба Александра Зографа. Доступно на: <http://ukstarigrad.rs/pisma-hilde-dajc/>, приступљено 12.10.2020.
13. Радовановић, В. (2010). *Јеврејски историјски музеј у Београду*. Београд: Савез јеврејских општина Србије.

14. Симовић, Д. и Зекавица, Р. (2020). *Људска права*. Београд: Криминалистичко-полицијски универзитет.
15. Симовић, Љ. (1974). *Чудо у „Шаргану“*, доступно на: http://biblioteka-np.org.rs/wp-content/uploads/2020/05/Cudo_u_Sarganu.pdf, приступљено 09.12.2020.
16. Стокић Симончић, Г. (2013). „Баштинске установе културе, институције јавног памћења, херитологија, мнемозофија...“. *Читалиште*, 22 (1): 1.
17. Стокић Симончић, Г. и Вучковић, Ж. (2012). *Библиотеке и идентитет: пролегомена за историју модерног српског библиотекарства*, Панчевно: Градска библиотека – Нови Сад; Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.
18. Траиловић, Г. (2013). „Сарадња библиотека, архива и музеја“. *Читалиште*, 22 (1): 46-57.
19. Ђулибрк, Ј. (2011). *Историографија холокауста у Југославији*. Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања. Факултет безбедности.
20. Шола, Т. (2013). „Установе јавне меморије и њихова природа“. *Читалиште*, 22 (1): 2-7.

21. Adorjan, M. et al. (2012). „Stockholm Syndrome as Vernacular Resource“. *The Sociological Quarterly*, 53: 454-474.
22. Adorno, Th. W. (1985). „Kritika kulture i društvo“. *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 217-232.
23. Almulji, J. (2005). *Jevrejke govore*. Beograd: Signature.
24. Baron-Koen, S. (2011). *Psihologija zla*. Beograd: Clio.
25. Batler, K. (2012) *Postmodernizam – sasvim kratak uvod*. Beograd: Služeni glasnik.
26. Belsi, K. (2010) *Poststrukturalizam – sasvim kratak uvod*. Beograd: Služeni glasnik.
27. Brajović, S. (2019). *Lujo Davičo*. Beograd: Clio.
28. Detoni-Dujmić, D. (ur.) (2004). *Leksikon svjetske književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
29. Gaon, A. (ur.) (2001). *Mi smo preživeli: Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej.
30. Giljen, N. i Mandić, J. (2013). „Pukovnik Dragutin Gavrilović – komandant herojske odbrane Beograda“ Dostupno na: <https://www.bastabalkana.com/2013/03/pukovnik-dragutin-gavrilovic-komandant-herojske-odbrane-beograda/>, pristupljeno 17.11.2020.
31. Ignjatović, Đ. (2015). *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet.
32. Jovanović, J. et al. (2017). „Database of the Sajmište Camp Victims“. *Eskalacija u Holokaust*, ur. Pavlaković, V. Beograd: Istorijski arhiv Beograda: 118-122.
33. Kant, I. (1979). *Kritika praktičkog uma*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
34. Katz, J, „Primamljivost zločina: moralna i čulna privlačnost činjenja zla“ u *Teorije u kriminologiji*, prir. Đorđe Ignjatović, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2009, str. 339-345.

35. Koljanin, M. (1992). *Nemački logor na beogradskom Sajmištu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
36. Konstantinović-Vilić, S. i Nikolić-Ristanović, V. (1998). *Kriminologija*. Niš: Studentski kulturni centar.
37. Liotar, Ž-F. (1988) *Postmoderno stanje*. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
38. Namnyak, M. et al. (2007). „*Stockholm syndrome: psychiatric diagnosis or urban myth?*“. *Acta Psychiatrica Scandinavica*: 1-7.
39. Pavlaković, V. (ur.) (2017). *Eskalacija u Holokaust*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
40. Polovina, S. (2022). „Kamenovi spoticanja i u Beogradu“. *Jevrejski pregled*, 30 (4): 6-7.
41. Ristanović, R. (2017). „Uloga i mesto Odeljenja specijalne policije u okupacionom aparatu, 1941-1944“. *Eskalacija u Holokaust*, ur. Pavlaković, V. Beograd: Istorijski arhiv Beograda: 118-122.
42. Rozen, M. (2015). *Dostojanstvo*. Beograd: Clio.
43. Simeunović Patić, B. (2012). „Stokholmski sindrom“. *Kaznena reakcija u Srbiji, II deo*. (ur. Đorđe Ignjatović). Beograd: Pravni fakultet.
44. Stokić, G. (2002). *Ka filozofiji bibliotekarstva: Džesi Šir u teoriji i praksi bibliotekarstva 20. veka*. Pančevo: Mali Nemo.
45. Sykes, G. (1958). *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton. u *Teorije u kriminologiji*, prir. Đorđe Ignjatović, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2009, str. 339-345.
46. Živaljević, G. (2020). *Služba*. Beograd: Laguna.

ПРИЛОЗИ

Прво писмо

(Извор: Јеврејски историјски музеј)

Мара, браћо моја,
Сутра ујутру
покази у логор. Мене
нико неће намерава, ја не
дека и а дозоб; јаквам
е добровољно да подем са
дрвом грмом и ја долази
ис зорна Вашиног иста 23 сунца
у др ујутру. Моји су сви
урачунати мојој браћо
ра водем, али да мислим
ра тем не доп тим радуне-
ли: и на толико муш
којима је војводе
помоћ, да ја мислим на
мојој мој савесно да
урачунати сваке секције
неопитних раднога
у весна отропуном и
кутом и да се војводе
сваким у сунцају фруме.
Борача осваја: јем
у борача, а управник
ли је овета да те не овет
пре мисли кар с борача
дуге поселима у логор.
Војводе сам мисли и
свакојима и укрепа
да те све ива сунца фруме
дак ива мисли
описанима мојој овету
писанија рема са тебе,

Uin znam, a kosuga u se,
muita cu ste sa mene ispeitaiab
banov - uin tem u aj dyzpte. Uin
cu in najreima ispeitaiab
no uita najkrijanijer
neproga sunkita - no spytanue.

Nazo uia spaita
ja tu uioy, uioy banov

[Handwritten signature]

7-141941

JEVREJSKI ISTORJSKI MUZEJ - BEOGRAD		
Reg. br.:	Signatura:	bf. negativa:
1876	K.24-2-1/A	

in octavaa ista cyllus in
in loza aionanunonca a utrope
caosetiane be mico koo n ebe
spyrto esito muto fi acausapuno
a loze. be mico fa ce pndum
ferquon ro beky kofu una dpose
gacuse. Dpym unopa unay
bune amupunna a huse
exptuse, bune exponosun
neto amhupuse, na cy une pere
ma for be mico aapubela, a
pera ppynta bune unapay
ny om sep cy droyon aapynonuty
in dpsun ushobfereu edpura
nya. lupiana ppaia, abpe
cof una 2000 duna in pize,
cepo 100 apynonay da kofe
ne unte an unelo fa ce kupa
sep mema otpeba a apema
mcaun balnosa a jannu
konnabe unteu hah pa uspa

III m

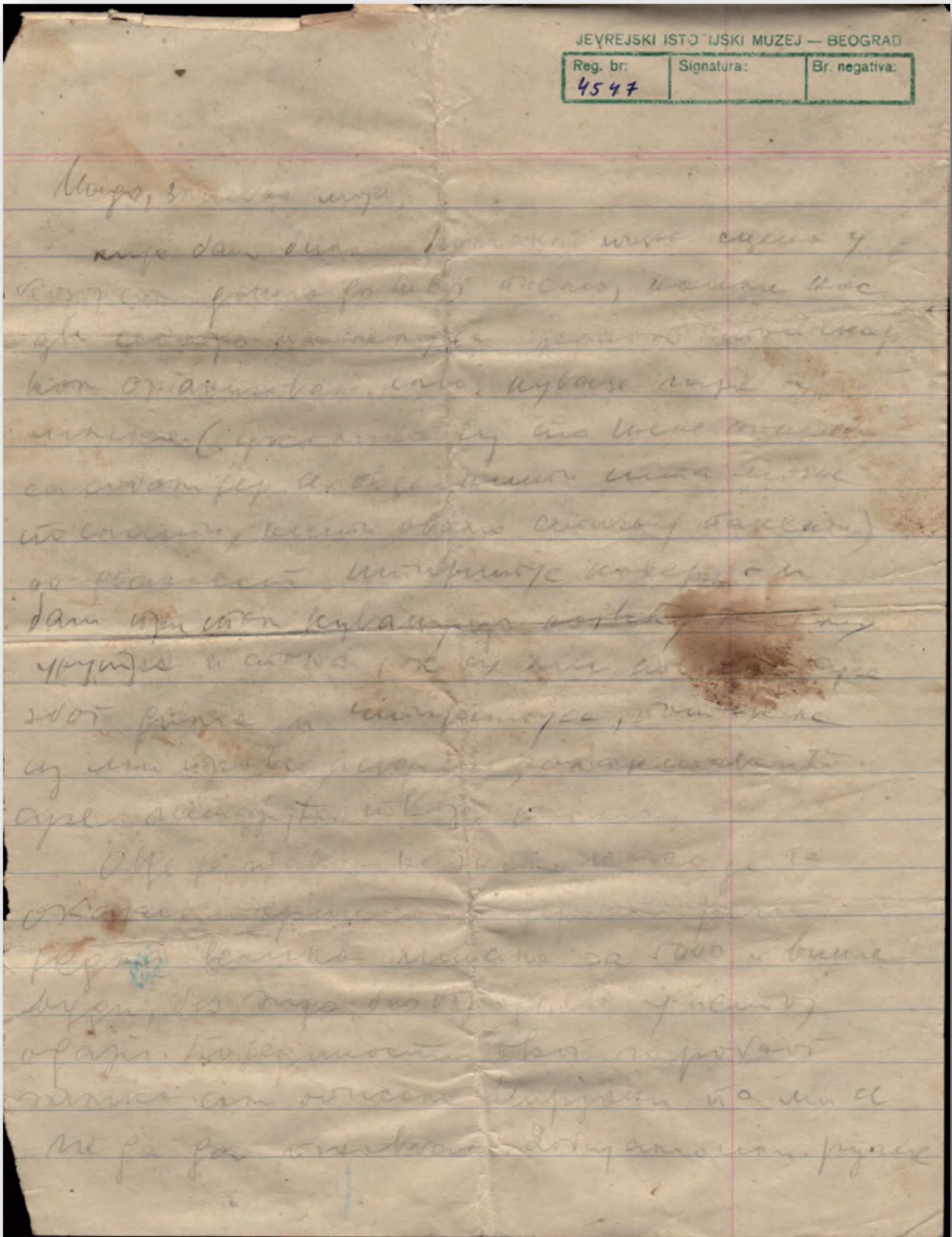
1. Список старых наименований на русском языке
 2. наименований на русском языке
 3. наименований на русском языке
 4. наименований на русском языке
 5. наименований на русском языке
 6. наименований на русском языке
 7. наименований на русском языке
 8. наименований на русском языке
 9. наименований на русском языке
 10. наименований на русском языке

1. наименований на русском языке
 2. наименований на русском языке
 3. наименований на русском языке
 4. наименований на русском языке
 5. наименований на русском языке
 6. наименований на русском языке
 7. наименований на русском языке
 8. наименований на русском языке
 9. наименований на русском языке
 10. наименований на русском языке

1. наименований на русском языке
 2. наименований на русском языке
 3. наименований на русском языке
 4. наименований на русском языке
 5. наименований на русском языке
 6. наименований на русском языке
 7. наименований на русском языке
 8. наименований на русском языке
 9. наименований на русском языке
 10. наименований на русском языке

Треће писмо

(Извор: Јеврејски историјски музеј)

Писма Хилде Дајч – прекуцан текст

Прво писмо

Надо, драга моја,

Сутра ујутру полазим у логор. Мене нико неће натерати, ја не чекам на позив. Јављам се добровољно да пођем са првом групом која полази из Ђорђа Вашингтона 23, сутра у 9 сати ујутру. Моји су противни мојој одлуци, али ја мислим да ћеш ме барем Ти разумети: има толико људи којима је потребна помоћ, да ја морам по налогу своје савести да пређем преко сентименталних разлога у вези са породицом и кућом и да се потпуно ставим у службу других. Болница остаје још у вароши, а управник ми је обећао да ће ме поново примити када се болница буде доселила у логор. Потпуно сам мирна и сталожена и уверена да ће све испасти добро, чак изнад мојих оптимистичких претпоставки. Мислићу често на Тебе, Ти знаш, а можда и не, шта си за мене представљала - то ћеш и убудуће. Ти си ми најлепша успомена из мог најпријатнијег периода живота – из дружине.

Надо моја драга, ја Те много, много волим.

Хилда

7. XII 1941

Друго писмо

Драга моја Мирјана,

Пишем ти из сталске идиле лежећи на слами док се уместо звезданог неба налази над мојом главом дрвена конструкција крова павиљона бр. 3. Са моје галерије (треће) која се састоји из низа дасака, а на којој нас три имамо свака по 80 цм у ширини животног простора, посматрам овај лавиринт, односно мравињак бедника чије су трагедије бројне као и они који живе не зато сто су свесни да ће једном бити боље, већ зато што немају снаге да прекину са животом. Уколико је то то.

Мирјана драга, твоје писмо то си ти, волим га као што волим тебе. Твоје речи и осећања лепа су као и твоја спољашност, а твоје саосећање велико као све друго лепо што је специфично твоје. Немој да се дивиш једном човеку који има брзе акције. Други можда имају више алтруизма, а мање енергије, више скромности него амбиције, па су им дела, мада велика, скривена, а дела других више падају у очи својом одлучношћу и брзим извођењем.

Мирјана драга, овде сада има 2 000 жена и деце, скоро 100 одојчади за које не може ни млеко да се кува јер нема огрева а према висини павиљона и јачини кошаве можеш већ да израчунаш ступањ топлоте. Читам Хајнеа и он ми прија, мада имамо клозет удаљен пола километра и то за петнаест особа наједанпут, мада смо до четири сата добили само два пута мало купуса за који се види да је у води куван, мада лежим на мало сламе, а деца са свију страна и светлост гори целе ноћи, мада вичу на нас „Idiotische Saubande” [идиотска свињска бандо] итд., мада нас зову сваки час на збор и све преступе "строга

кажњавају". Зидова има доста. Ја сам почела данас са радом у амбуланти, тј. једном столу са неколико флаша и газе, за којим је само један лекар³⁶, једна апотекарка и ја. Посла има доста, људи, то јест жене падају у несвест итд. Али се у већини случајева држе више него јуначки. Ретке су сузе. Нарочито код омладине. Једино што ми недостаје јесте пристојна могућност за умивање. Нама ће доћи још 2 500 особа, а има свега 2 лавабоа, тј. чесме. Постепено ће све доћи у ред и у то нимало не сумњам. Болница ће бити у једном другом павиљону. Броје нас често, из истог разлога су и павиљони ограђени жицом. Нимало не жалим што сам дошла, већ сам задовољна својом одлуком. Ако ћу свака два дана моћи толико да урадим за друге као ова два, онда ће цела ствар имати много смисла. Ја знам, чврсто сам убеђена у то да је ово само пролазно (што не искључује могућност да то траје и неколико месеци), крај ће бити добар и ја сам унапред задовољна. Стичем свакодневно много познанстава, искуства, упознајем људе са њихове праве стране (ретки су они који и овде глуме). Многи људи се примају којекаквих „командантштина”. Мада бих могла, ја се таквих ствари не примам, моје амбиције нису упућене у томе смеру. Мирјана драга, ти ћеш ме препознати, ја се нећу променити, тек сада осећам по својој сталожности да сам прилично изграђена и да спољне ствари слабо утичу на мене. Само бих волела да мојим родитељима ова чаша буде поштеђена.

Погледала сам, драга, на твој прозор кад су нас камионом возили на Сајмиште, али тебе нисам видела. Када се идућег пута сретнемо морамо да надокнадимо у смислу другарства све оно што током године нисмо чинили. Шта знаш, можда је тек тај растанак тако необичан... [текст нечитак] ...да дознам колико те волим, колико сам везана за тебе мада тако често нисам била с тобом.

Мирјана драга, остани таква каква јеси, јер си златна и ја те много волим, твоја Хилда

9. XII 1941

Треће писмо

Надо, златна моја,

Није била баш романтична сцена у којој сам дошла до твог писма, наиме нас две сестре на челу са једном апотекарком организовале смо кување чаја и млека (уколико су то жене понеле собом јер се овде нити шта може послати, нити овамо стижу пакети) на дванаест шпиритус кохера - и баш при том кувању уз највећу галаму изнутра и споља док су ми текле сузе због дима и шпиритуса, потекле су ми праве, искрене, олакшавајуће сузе читајући твоје писмо.

Овде је тако - не знам како да га окарактеришем, једном речи једна велика штала за 5 000 и више људи, без зида, без ограде, све у истој одаји. Појединости овог чаробног замка сам описала Мирјани па ми се не да да понављам. Добијамо или доручак или вечеру и то уз најпогрдније речи - срећа још, човеку прође апетит па није гладан. За ових пет дана је било четири пута купуса. Иначе је дивно. Нарочито у погледу на наше суседе

³⁶ Логорски лекар био је др Моша Алкалај (више у: Koljanin 1992: 73)

- Цигански логор. Данас сам била тамо и ошишала 15 вашљиваца и намазала их. Међутим, мада сам после испекла руке до лактова крезолом, ипак је посао некористан, јер кад завршим са другом партијом, биће прва опет вашљива.

Управа логора је у банатским рукама, систем непотизма, односно љубавницизма, али ми Београђани смо сувише питоми, а они то користе, јер ко први девојци онеме и девојка. Сваких сто људи има блок команданта, обично неку балавицу од 16-20 година, а иначе данас су изабрали од девојака од 16-23 године 100 лагерполициста. Ја сам се сакрила, јер познајем моју особину наклоности према полицији ма које врсте. Какав критеријум при том узимају, познато је само њима.

Сад је пола једанаест, лежим и под собом осећам сламу (диван предмет нарочито кад се испуни бувама) и пишем Ти. Врло сам задовољна што сам овде била од првог тренутка, човек доживљава толико интересантних и непоновљивих ствари да би било штета испустити коју. Мада на све нас има само две чесме, ипак сам чиста јер се дигнем пре пет и идем да се цела умијем. Овде се за све стоји у реду. Љубазно од њих што вежбају наше стрпљење. Само би срећа била да се свуда стигне на ред. То већ теже иде. Данас су сву децу (мушку) и одрасле људе, који су као болесни били са нама, не знамо куд одвели - па да, монотонија би сметала напетости наших живаца. Можеш да замислиш ларму коју чини више од 5 000 људи, затворених у једну одају, дању не чујеш ни сопствене речи, ноћу имаш бесплатан оркестар плача деце, хркања, кашљања и осталих тонова. Имам посла од пола седам ујутру до пола девет увече, данас и дуже, али ће се и то уредити чим болница буде стигла, а то ће вероватно бити за који дан. Курир болнице долази свакодневно овамо, а данас је и Ханс био и од њега сам дознала непријатну вест да ће моји сутра доћи. Овакав week-end није нимало препоручљив, нарочито не за моје родитеље и Ханса коме је потребна добра храна. Узели су нам сав новац и накит сем 100 динара по глави. Једино у чему не штеде је електрика која гори и ноћу те ми омета сан мој праведни. Моја амбиција мора да буде увек задовољена, јер желим увек све у суперлативима. А и ово је један своје врсте. Откако сам ту врло сам мирна, много радим и то са огромном вољом и осећам савршени преокрет. Док сам раније на "слободи" мислила стално на логор, сад сам за пет дана тако навикла на њега, да уопште о њему не мислим, већ о много лепшим стварима, као што су - Ти већ знаш да ја мислим много на Тебе. Увече читам. Мада смо смели да понесемо само толико колико сме да се понесе, ја имам Вертера, Хајнеа, Паскала, Монтења, енглески и хебрејски уџбеник. Тако мала библиотека, а чини ми се ипак од огромне користи.

Надо моја, не пишем то само зато што ми је жеља, већ чврсто убеђење: видећемо се ускоро. Ја немам намеру да овде летујем, а надам се да ће они (са великим О) узети моје намере на разматрање. Решење њихово очекујем ускоро.

Надо моја, морам да спавам, сутра ћу се рано дићи, а снагу хоћу да чувам. Здравно, мила моја, бојим се да мислим на Тебе у овој прљавој штали да не кварим ону светињу коју о Теби носим у себи.

Много Тебе, маму, Јасну и остале срдечно поздравља један
весео добровољац

Четврто писмо

Мила моја,

Нисам ни могла да појмим да ће наш сусрет, мада сам те очекивала, да остави, начини у мени такву буру осећања, да унесе још више немира у ово хаотично стање моје душе која не може никако да се смири. Свим филозофирањима је крај на жичаној огради и реалност какву ви ван ње не можете ни издалека да замислите јер бисте од бола урлали - пружа се у потпуности. Та реалност је ненадмашна, наша беда огромна, све фразе о јачини духа падају пред сузама од глади и зиме; све наде о скором изласку губе се пред једноличном перспективом пасивног бивствовања које ни по чему на свету не личи на живот. То није ни иронија живота. То је његова најдубља трагедија. Можемо да издржимо не зато што смо јаки, него стога што нисмо сваког тренутка свесни своје бескрајне мизерије у погледу свега, свега сто сачињава наш живот.

Већ смо ту скоро девет недеља и још сам помало писмена, још умем помало да мислим. Свако вече, без изузетка, читам твоја и Надина писма и то ми је једини тренутак када сам нешто друго, не, само Lagerinsasse [логорашица]. Робија је злато према овоме, ми не знамо ни зашто, ни на што, ни на колико смо осуђени. Све на свету је дивно, и најбеднија егзистенција ван логора, а ово је инкарнација свију зала. Сви постајемо зли јер смо гладни, сви постајемо заједљиви и бројимо један другом залогате, сви су очајни - а ипак се нико не убија јер смо сви скупа једна маса животиња коју презирем. Мрзим нас све јер смо сви једнако пропали.

Близу смо света, а тако удаљени од свих. Ни са ким немамо везе, живот сваког појединца напољу тече исто тако даље, као да се пола километра даље не одиграва кланица шест хиљада невиних. Сви смо једнаки по своме кукавичлуку и ви и ми.

Доста-

Ја ипак нисам такав нејунак као што би по овоме могла да судиш. Подносим све што мене погађа лако, безболно. Али та околина. То је оно што ме нервира. Људи ми иду на живце. Ни глад од које плачеш, ни зима при којој ти се вода у чаши и крв у жилама следи, ни смрад латрина, ни кошава, ништа није тако одвратно као гомила која заслужује сажаљење, а ти јој не можеш помоћи, него се ставити изнад ње и презрети је. Зашто тај свет говори увек само о ономе што вређа његова црева и остале органе врло цењеног кадавера. А rgoros, пре неки дан смо уређивали лешеве, било их је 27, у турском павиљону, и то све у фронт. Мени ништа више није одвратно, ни мој прљави посао. Све би се могло само кад би се знало оно што се не може сазнати - када ће се отворити капије милости. Какве ли намере имају са нама? У сталној смо напетости: хоће ли нас стрељати, дићи у зрак, транспортовати у Пољску? То је све споредно! Садашњост само треба прескочити, није нимало пријатна, нимало.

Сада је пола три, дежурам целу ноћ у амбуланти (сваку четврту ноћ) у павиљону кашљу у хору и чује се клопарање кише са крова. Овде у амбуланти пуши се фуруна дозлабога, али ко се дима не надими...

Ово је мој најзбудљивији дан у логору. Желети нешто толико па да се то испуни више је него срећа. Можда ћемо се једном живи извући одавде у један срећнији живот, јер то тако страсно, мада већ малокрвно желимо.

Мирјана, моја драга, ми смо робље заробљено, много мање још од тога, ми нисмо ни колико губавци, ми смо једна презрена и гладна хорда, а кад и поред тога човек угледа мало живота, а то си Ти, осети толико нових животних сокова да струје у њему. Само, да, ово вечно само - отргнути се после тога од живота толико је болно и горко да ни море суза проливених није довољно мерило. Како ми је тек сада тешко. Плачем и сви се смеју: „Зар ти која вучеш као мушкарац смеш да плачеш као сентиментална шипарица!”

Али шта ћу кад ми је тако грозно тешко при души. То је рефрен који целу ноћ понављам. Знам да нема изгледа да ћемо скоро изаћи, а напољу сте Ти и Нада, једино што ме везује за Београд који по некој несхватљивој контрадикцији истовремено страшно мрзим и страшно волим. Ти не знаш, као што ни ја нисам знала, шта то значи бити овде. Желим ти да никад не сазнаш. Већ као дете бојала сам се да ме не закопају живу. И ово је нека врста привидне смрти. Хоће ли после ње бити неког васкрсења? Нисам никад толико мислила на вас две као сада. Стално разговарам са вама и желим да вас видим јер сте ви за мене онај “изгубљени рај”.

Љуби вас ваша логорка

Остали прилози

СОПСТВЕНИК КУЉЕ
 СОПСТВЕНИК КУЉЕ
 ХОТЕЛ
 HOTEL

ЊЕГОВ СТАН D-2
 ЊЕГОВ СТАН

ПРИЈАВА — PRIJAVA
 ПРИЈАВЉУЈЕ СЕ: — PRIJAVLJUJE SE:

Улица, број, спрат — Улица, број, спрат	Космајска 9.		
Име породично и рођено. За удату или удовицу и рођено или мужа и девојачко породично име Име породично и рођено. За удату или удовицу и рођено име мужа и девојачко породично име	Дајч Емила		
Занимање — Занимање	интервал - зрелиштински		
Држављанство — Državljanstvo	Југослав. (Југослован)		
Дан, месец и год. рођења — Дан, месец i god. rođenja	11-8-1924 г.		
Место рођења, срез земља — Место rođenja, srez, zemlja	Београдски урбани Манастир		
Значајна оспитиња, срез, земља — Значајна ospitina, srez, zemlja			
Брачно стање — Брачно stanje	нежен		
Вера — Vera	нема		
Рођено или оца и мајке, и најчине девојачко презиме Рођено име оца и мајке, и најчине девојачко презиме	Закор - Језиција Јој. Перше		
Ранији стан у Београду: улица и број, или у неком другом месту: село, срез, Бановина			
Ранији стан у Београду: улица и број, или у неком другом месту: село, срез, Бановина			

ЖЕНА И ДЕЦА ИСПОД 18 ГОДИНА — ŽENA I DECA ISPOD 18 GODINA

Рођено име и девојачко породично име жене и рођено име деце Рођено име и девојачко породично име жене и рођено име деце	мушко muško	женско žensko	Дан, месец и година рођења Дан, mesec i godina rođenja	Место рођења Место rođenja
Анђелина Јован	-	жена	21-1-1924	Космајска
Љиљана Јован	-	кћи	22-III-1924	Београд
Хелена Јован	син	-	24-8-1924	Београд

НАПОМЕНА: *Одг. Мил. Милић, исп. бр. 36794.29.11.23*

НАПОМЕНА: *Југословански*

Станар — Stanar (datum) *17-III-24* (место) *Београд.*

Власник куће-управитељ-становодавац
 Vlasnik kuće-upravitelj-stanodavac
Др. Анђа Јовановић

Пријава Емила Дајч на становање у улици Космајска бр. 9, извор: База података заточеника логора Сајмиште (доступно на: <https://www.holokaust.arhiv-beograda.org/sajmiste/>, приступљено 12.11.2020)

741 *картотски регистар* **A**
Вучићевин Рисим, родом из Бадуге, среза тринаског, побегао је из Казненог завода у Пожареву.
 Опис: ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Начелству среза тринаског с позивом на бр. 8098-41. Т-п. бр. 619-41.
 ПГ 848-41.

742 *картотски регистар* **A**
Вучковић Љубислав, родом из Дригоља, среза кацарског, побегао је из Казненог завода у Пожареву.
 Опис: ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Начелству среза тринаског с позивом на бр. 8098-41. Т-п. бр. 619-41.
 ПГ 848-41.

743 *картотски регистар* **A**
Тројановић Сибин, син Раићела и Ђурђе рођ. Младеновић, родом из Вљакана, среза доборичког, земљорадник, побегао је из Казненог завода.
 Опис: стар 40 год., друго ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду у Прокупљу, с позивом на бр. 9-44. Т-п. бр. 620-41.
 ПГ 848-41.

744 *картотски регистар* **A**
Томин Боривоје, земљорадник из Рготине, среза зајачког, побегао је из притвора Окружног суда у Зајечару.
 Опис: стар 18 год., раста средњег, лице округло, очи зелене, коса кестењасата. Треба га пронаћи и спровести Окр. суду у Зајечару. Т-п. бр. 747-41.
 ПГ 848-41.

745 *картотски регистар* **A**
Костић Љубомир, рудар из Бора, побегао је из притвора Окружног суда у Зајечару.
 Опис: стар 23 год., висок, сува, очи смеђе. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду у Зајечару. Т-п. бр. 747-41.
 ПГ 848-41.

746 *картотски регистар* **A**
Живковић Владимир, студент из Амарејска, побегао је из притвора Окружног суда у Зајечару.
 Опис: стар 21 год., раста средњег, лице округло, очи смеђе, коса смеђа. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду у Зајечару. Т-п. бр. 747-41.
 ПГ 848-41.

747 *картотски регистар* **A**
Војиновић Шпира, родом из Мадркова, среза Кастива, побегао је из Казненог завода у Пожареву.
 Опис: стар 25 год., раста средњег, очи црне, бркове и браду брије, зуби здрави. Треба га пронаћи и спровести Казненом заводу у Пожареву. Т-п. бр. 802-41.
 ПГ 848-41.

748 *картотски регистар* **A**
Микашиновић Трифун, чувар затвора, родом из Доње Дубраве, побегао је заједно са притвореницима из Окружног суда у Зајечару.
 Опис: стар 30 год., раста средњег, доста развијен, лице округло, очи црне, коса црна. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду у Зајечару. Т-п. бр. 747-41.
 ПГ 848-41.

749 *картотски регистар* **A**
Вељковић Стаменко, из Доњег Видова, среза параниског, побегао је из Казненог завода у Пожареву.
 Опис: ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести

нести Начелству среза пожаревачког с позивом на бр. 4856-41. Т-п. бр. 1116-41.
 ПГ 848-41.

750 *картотски регистар* **A**
Тодосијевић Радомир, родом из Болуге, среза љубинског, побегао је из Казненог завода у Пожареву.
 Опис: стар 30 год., раста малог, лице плаво, очи плаве, зуби здрави, бркове подрезује, браду брије. Треба га пронаћи и спровести Казненом заводу у Пожареву. Т-п. бр. 803-41.
 ПГ 848-41.

751 *картотски регистар* **A**
Павловић Миодраг, родом из Тулара, побегао је из Казненог завода у Сремској Митровици.
 Опис: стар 30 год., раста средњег, лице округло, плаво, очи плаве, бркове брије, нос и уста правилна. Треба га пронаћи и спровести Казненом заводу у Сремској Митровици. Т-п. бр. 804-41.
 ПГ 848-41.

752 *картотски регистар* **A**
Костић Станоје-Неко, из Црача, потражује се ради пријема заробљеничких карта.
 Опис: стар 37 год., раста средњег, коса плава, очи зелене, уста и нос правилни, браду и бркове брије. Треба га пронаћи и спровести Фелдкомандтури у Ужицама. Т-п. бр. 805-41.
 ПГ 848-41.

- 53 **Рајчић-Рајић Василије**, из Чубутковна, год. 27, висок, срез Кривево, побегао је из колективног логора у Смед. Паланци. Опис: стар 27 год., висок, црномањаст, очи црне, коса црна, бркови танки повијени, брада црна. Треба га пронаћи и спровести Команди логора Мин. унутрашњих послова с позивом на бр. пов. 40/41. ПГ 853-42. Т-п. бр. 3291-41.
- 54 **Стоједниновић Душан**, родом из Пожаревца, одговара за дело крађе. Опис: раста милог, плава, друго ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Престојништу градске полиције у Чачку с позивом на бр. 93/41. Т-п. бр. 1112-41. ПГ 853-42.
- 55 **Лудошки Сава**, син Станка и Живанке рођ. год. 17. Каватиншева, родом из Перлеца, одговара за дело из § 316 к. з. Опис: стар 17 год., друго ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду у Панчеву с позивом на бр. 33/40. Т-п. бр. 1385-41. ПГ 853-42.
- 56 **Матић Ружа**, циганка побегла је из логора год. 22 у Земуну. Опис: стар 22 год., друго ништа није послато о личном опису. Треба је пронаћи и спровести Одељењу специјалне полиције Управе града Београда са позивом на бр. 935/42. Т-п. бр. 302-42. ПГ 853-42.
- 57 **Трбајевић Ружа**, кћи Андрије и Стоје, родом из Подравске Слатине, одговара за дело из § 190 к. з. Опис: стар 29 год., друго ништа није послато о личном опису. Треба је пронаћи и спровести Окружном суду за град Београд са позивом на бр. 3730/41. Т-п. бр. 425-42. ПГ 853-42.
- 58 **Ирнатовић Мехо**, родом из села Ђукова, срез бихаћски, одговара за дело из § 167 и § 181 к. з. Опис: ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду за град Београд са позивом на бр. 2733/40. Т-п. бр. 2244-41. ПГ 853-42.
- 59 **Обрадовић Тихимир**, син Јембија и Кристине, рођен у Дреовцу, срез парачињски, одговара за дело из § 182 к. з. Опис: стар 19 год., друго ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду за град Београд, с позивом на бр. 3368-39. ПГ 853-42. Т-п. бр. 518-42.
- 60 **Богдановић Добривоје**, рођен 1898 год. у Диголу, среза добричког, син Рањела и Насте, побегао је из Казненог завода у Нишу. Опис: стар 44 год., раста средњег, очу смеђе, уста правидна, нос правидан, бркове штудује, коса смеђа. Треба га пронаћи и спровести Казненом заводу у Нишу с позивом на бр. 635-42. Т-п. бр. 269-42. ПГ 853-42.
- 61 **Ђурковић Миланоје**, аквизитер листа „Време“, одговара за дело крађе и преваре. Опис: ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Одељењу кривичне полиције Управе града Београда са позивом на број 16938/42. Т-п. бр. 156-42. ПГ 853-42.
- 62 **Јовановић Душан**, циганин, побегао је из год. 14 логора у Земуну. Опис: стар 14 год., друго ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Одељењу специјалне полиције Управе града Београда са позивом на бр. 935/42. Т-п. бр. 392-42. ПГ 853-42.
- 63 **Новикмета Мисодраг**, син Стевана и Видослава рођ. Бурић, рођен у Љубињу, одговара за дело из § 199 к. з. Опис: стар 29 год., друго ништа није послато о личном опису. Треба га пронаћи и спровести Окружном суду за град Београд, с позивом на бр. 2357-39. Т-п. бр. 431-42. ПГ 853-42.

У НОВОЈ ЕТАПИ

Г. ТАНАСИЈЕ ДИНИЋ

14. XI. 1942.

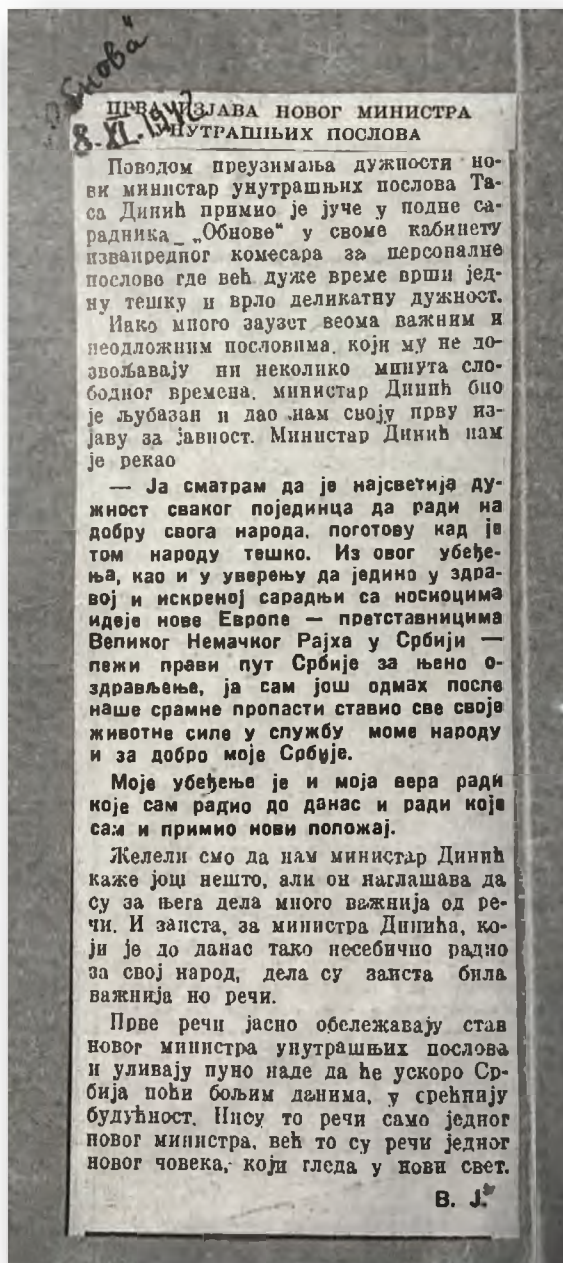
(Архив „Српски народ“ — 4)

Г. Танасије-Таса Динић долази на положај министра унутрашњих послова пошто је са успехом у врло тешким приликама вршио дужност заменика комесара Министарства унутрашњих послова и пошто је исто тако са успехом вршио деликатну дужност изванредног комесара за персоналне послове у вези са реорганизацијом управе у Србији. У јавни политички живот још у бившој Југославији он је дошао из војничких редова, где је стекао глас једног од најхрабријих српских официра у рату и једног од најспособнијих за војне послове у миру. За своја дела у рату он је добио највиша ратна одликовања, али незадовољан са стањем у бившој Југословенској војсци после рата он је напустио њене редове и покушао је да као политички човек дела.

И ту је као прави родољуб доживео разочарење и стекао уверење да је прави патриотски рад немогућ услед великог утицаја мрачних међународних сила. У политичком животу он се истакло као један од политичара, који је имао правилне погледе на став бивше Југославије у спољно-политичком погледу и заступао је гледиште о потреби сарадње и пријатељства са

Великим Немачким Рајхом. Он је и на форуму, као и на бојишту, имао храброст и поред свију пропаганди и кампања разних интернационала, које су спремале пропаст земљи, да смело заступа своја гледишта и био је готов да подноси и жртве. Чврстина његовог убеђења, постојаност на линији правих српских интереса и схватања европске дужности српскога народа, као и његова неуморна енергија и бескомпромисност у раду за добро Отаџбине велика су добит за Владу народног спаса у данашњим приликама када треба по сваку цену сачувати ред и мир у земљи и онемогућити ма какву акцију једне шпке изрода у служби Лондона и Москве.

Лист „Српски народ“; датум: 14. 11.1942. – збирка Специјална полиција, кутија број 588, Историјски архив Београда

Лист „Обнова“; датум: 08. 11.1942. – збирка Специјална полиција, кутија број 588, Историјски архив Београда

НОВИ МИНИСТАР

Таса Динић

Нови министар унутрашњих послова Танасије-Таса Ђ. Динић, рођен је у Шању 1866. године од сиромашних али врло поштенних родитеља. По завршетку школовања у Шању завршио је 1912. године у Београду Војну Академију. Као млад официр учествовао је у свима борбама — ратима — 1914. и 1918. да би према крају рата услед надобитних рана био распуштен у Варошу-Вомачу, где две године рата понашао је личну храброст и пожртвовање и зато је био одликован свима ратним одликовањима:

Министар унутрашњих послова

Таса Динић

8. XI. 1942

(Архив: „Ново Време“)

Сребрном медаљом за храброст, Златном медаљом за храброст, Караборбесом звањем са мачем и са два Бела орла. По завршетку светског рата остао је на кратко време у Главном генералштабу на служби, а потом је био командир чете подопушних школа, за коју је положио премо баталјон и био командант спорне зоне арбанско-југословенске у Варошкој Малици. Са тог положаја враћен је у Главни генералштаб, где је остао до 1925. године, када је био одређен за војског изасланика у Угарску. Ту је остао до краја 1927. године, па је после тога премештен у Министарство војске и морнарице и био ангажован као дивизионачни Владиконачништво Краља Александра. По успешном завршетку више командантског курса изабраћен је у чин пуковника, али командовање снагом које је вршио у оквиру југословенској војсци он је напустио 1930. године по својој вољи.

Руководио увек најискренијим патриотским побудама и родољубљем наставио је Т. Динић своје патриотско деловање на политичком пољу. 1935. године изабран је за народног посланика, али убрзо доживео је најтеже разочарење и стигао уверење да је у блиској Југославији био немогуће првену патриотски рад уредити једног утицаја раних међународних кризањих сила.

У почетку овог рата проналажући правилно развој догађаја Динић је отворено изјавио своје гледиште да опстанак бивше Југославије зависи од тога да ли ће она успети да сачува своје пријатељство према моћном Балтиком Немачком Рајху. Из тог времена јавности је познато и писмо, које је Динић упутио Кнезу Народној Палати.

После напуштања руководио побудама да искрено послужи својој народној Динић првену се дужности заменика командара Министарства унутрашњих послова, а потом по образовању Владе народног спаса генерала М. Недића примио је тежку и деликатну дужност Навременог комесара за персоналне послове у вези са политичком реорганизацијом Угарске и Србије.

Лист „Ново време“; датум: 08. 11.1942. — збирка Специјална полиција, кутија број 588, Историјски архив Београда

**Изјава министра
Тасе Динића**

8. 11. 1942
Ново Време

Поводом преузимања дужности нови министар унутрашњих послова Тасе Динић примио је јуче у подне савезника „Новог Времена“ у своме кабинету изванредног комесара за персоналне послове где већ дуже време врши једну тешку и врло деликатну дужност.

Иако много заувет веома важним и неодложним пословима, који му не дозвољавају ни неколико минута слободног времена, министар Динић био је љубазан и дао нам своју прву изјаву за јавност. Министар Динић нам је рекао:

— Ја сматрам да је најсветија дужност сваког појединца да ради на добру свога народа, поготову кад је том народу тешко. На овог убеђења, као и у уверењу да једино у здравој и искреној сарадњи са носиоцима идеје нове Европе — претставницима Великог Немачког Рајха у Србији — лежи прави пут Србије за њено оздрављење, ја сам још одмах после наше срамне пропасти ставио све своје животне силе у службу моме народу и за добро моје Србије.

Моје убеђење је и моја вера ради које сам радио до данас и ради које сам и примио нови положај.

Лист „Ново време“; датум: 08. 11. 1942. – збирка Специјална полиција, кутија број 588, Историјски архив Београда

Z A P I S N I K

Sastavljen u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu, na dan 19 maja 1947 g. u Beogradu

Prisutni su: Načelnik Izvršnog odeljenja
Dr. Albert Vajs

Zapisničar: Branka Jevremović

Prestade po pozivu šegrtica Rot Šarlota rođena Frid po zanimanju domaćica sa stanca u Kolerovoj 44 rod. 1900 god. u Beogradu, majka jednog deteta, neosudjivana, siromašnog stanja, propisno općenuta izjavljuje:

Na S. jmište sam odvedena 8 decembra 1941 god. Bio je hladan, snežni dan, svi smo se mi - koji smo imali poziv za taj dan - prijavili u policiju za Jevreje u Borda Vašingota ulici u 6 časova ujutru i tamo satima čekali na red da budemo odvedeni. Pozivi su glasili na ime i njih smo dobili dan ranije; raznosili su ih ne-dičevi žandarmi. U pozivu je bilo naređeno da poneseo hrane za tri dana, a od odele, prebuke i posteljnih stvari samo onoliko koliko možemo sami nositi. Pre toga predala sam, onako kao je u pozivu bi- lo naređeno, ključeve od svoga stana i podruma pod pretajom smrtne kazne bilo je najstrožije zabranjeno da se i njaminji deo jevrejske imovine sme otuđiti ili dati kome na čuvanje.

Prebacivali su nas kamionima; radilo je više kamiona ali je istovremeno odlazio samo jedan kamion za ljude i jedan kamion za stvari. Na red sam došla oko 8 časova. Niko nas nije smeo ispratiti; Nemač stražar najurio je moju kćer, koja je došla da me isprati kun- dakom, zapretivši da će i nju odvesti ako se odmah ne udalji.

Smešteni smo bili u paviljonu br.3. Moglo nam je biti oko 4.500 žena i dece najmanje. Kada je taj paviljon bio toliko pun da se nismo mogli ni kretati a ni disati onda su Nemci nove pridošle Jev- rejke smešitali prvo u paviljon br.2, a zatim, kada je i ovaj bio prepun, u paviljon br.1. Cigani su bili smešteni u paviljon br.5. Tamo su bili smešteni ne samo Cigani iz Beograda i okolina već Cigani - verovatno iz Vojvodine - koji su bili dobro odeveni i koji se nisu hte- li družiti sa našim Ciganima.

Po našem dolasku na S. jmište Nemci su izvršili detaljan pretres nad našim stvarima i nad nama i tom su nas prilikom opljač- kali do gole kože.

Život u logoru bio je strašan. Paviljon je bio toliko pretrpan da smo se jedva mogli okrenuti. Kupatila nije bilo, nije bilo mogućnosti da se dođe bar do malo tople vode da bi oprale sebe i decu. Bili smo stoga primorani da se peremo ledenom vodom iz vodo- voda i to, vrlo često na polju van paviljona na sred S. jmišta po naj- gorej zimi i vetru jer je čovek s početka imao još stida i nije mo- gao to da obavlja pred 4.500 žena, i još gore, dece. Sa gornjih sprat- ova curila je na donje mokraća male dece, tekla je voda kojom su žene po naredjenju Nemaca morale ribati ležaje tako da su svi donji spratovi bili zagadjeni a slama uvek vlažna. Slamu nam uopšte nisu menjali. Mnogi nisu ni imali slame jer nismo stigli da je uzmemo - prve rezerve razgrabljene su vrlo brzo, a novu nam Nemci nisu dava- li. Kako od kuće nisam ponela posteljinu jer su me pre toga Nemci opljačkali stan bila sam prinudjena da spavam na golim deskama i da se pokrивam svojim tankim kaputićem tako da sam užasno trpela od zi- me, od čega i danas osećam posledice.

Записник са саслушања Шарлоте Рот – први део (Извор: Јеврејски историјски музеј)

2325 K.24-2-2/8

Naročito je teško bilo jutro kada smo po naređenju Nemaca morali puna dva sata da čekamo napolju da se paviljon "vetri" - što je bio samo jedan oblik mučenja koji su izmislili Nemci jer se paviljon "vetri" ceo dan i delu noć jer niti je bilo prozora a i zidovi i krov su bili toliko oštećeni od bombardovanja da je stalno ~~ulazio~~ ulazio čist vazduh nego i sneg i kiša tako da je beton u paviljonu bio pun bara ili leđ već prema vremenu.

Hrana je bila veoma loša. Za vreme dok sam se nalazila na 8 jmištu t.j. decembra meseca i početkom januara - hranu je slala beogradaska opština. Kasnije sam čula da je još bilo mnogo gore. Izjutra šolja tople vode koju su Nemci nazivali kafom i za koju smo morali satima čekati na red. Za ručak oko četvrt litre najčešće kupusa, obično trulog ikuvanog na loju. Trebali smo primiti i večeru, ali zbog nedostatka dovoljnog broja kazana bilo je uređeno tako da jedan deo prima ručak, a drugi večeru, samo tri-četiri puta mi se desilo da sam primila i ručak i večeru istoga dana. Spočetka smo primali hleba, ali već posle nekoliko dana Nemci su nam izdavali proju najviše do 150 gr, po pravilu budjavu i nepečenu.

Poznat mi je slučaj streljanja Heslajna Jevrejina iz Banata, koga su Nemci streljali zbog toga što je odneo neka pisma sa Sajmišta u bolnicu. On je bio kurir za bolnicu, pa su ga Nemci jednom prilikom pretresali i pronašli naša pisma kod njega. Za streljanje smo doznali od Nemaca na naročito sazvanom apelu zbog toga, kojom su nam prilikom saopštili da je Heslajn streljan zbog toga što je prnosio pisma, da će svako drugi biti streljan ako bude prenosio poštu, a da će biti streljani i oni koji su mu budu predavali pisma da ih nosi u grad. Isto mi je tako poznat slučaj jednog mutavog Jevrejina - prodavca novina na Jovanovoj pijaci koga su Nemci odveli negde i koji se više nije vratio, tako da smo svi bili uvereni da su ga Nemci ubili. Odveli su ga zbog toga jer je taj čovek bio polulud, stalno plakao i vikao da hoće kući.

Zdravstveno stanje je bilo očajno. Od zime i gladi nastala su poboljevanja, pa je bilo slučajeva da nas je na hiljade ležalo u paviljonu od gripa i promrzlina. Samo se mali broj mogao skloniti u ambulantu jer je ambulanta imala najviše pedeset kreveta, svi ostali ležali smo bolesni u paviljonu. I ako teško bolesne sve su bolesnike pa i mala deca morale izlaziti napolju za vreme "vetrenja" paviljona i tamo provoditi po dva sata po najvećoj zimi. Njačešće bolesti bile su grip, promrzline, zapaljenje pluća kao i abortusi odnosno prevremeni porodjaji od gladi i uzbudjenja.

Nemci su bez obtira na strahovitu zimu koja je tada vladala šišali sve žene kod kojih bi našli vaške ili samo gnjide. Vršili su u tu svrhu naročite redovne preglede.

Oko Božića - katoličkog 41 god. pozvao me je nemački komandant sebi i saopštio mi da sam na zahtev mog muža Miroslava Rota koji nije bio Jevrejin oslobođena logora. Dodao je tom prilikom "kad se jedan blesavi hrišćanin našao da se oženi Jevrejkom trebao je i on da crkava u tom logoru kao i svi ostali Jevreji."

Težak je bio moj odlazak iz logora. Teško je bilo otići iz logora a ostaviti toliko hiljada nesrećnih ljudi. Opolkile su me sve plačuci i ljubeći me, poželetele mi sve dobro, molile me da ako mogu pomognem svima, dopratile me do kapije - žica pa sam tako napustila taj prokleti logor. Ali nažalost svi moji pokušaji da ma kome pomognem bili su potpuno uzaludni.

Ispit mi je pročitao i sve su moje reči tačno zabeležene.

Zapisničar,
Branka Jevrevoić

Шарлота Рот

Saslušao
Nadžnik
D. Igračkog odeljenja

Записник са саслушања Шарлоте Рот – други део (Извор: Јеврејски историјски музеј)

Посмртни остаци жртава логора на Сајмишту (Извор: Јеврејски историјски музеј)

„Камен спотицања”³⁷ постављен испред куће у којој је пре окупације становала породица Дајч
(Извор: приватна архива аутора)

³⁷ У говору господина Роберта Сабадоша који је штампан у *Јеврејском прегледу* за август и септембар 2022. године, *камен спотицања* исправно је коментарисан и као *камен подстицања*. Иако тек у зачетку, оваква иницијатива има за циљ „да запишемо свако име жртве Холокауста и отргнемо их од нестанка и измаглице заборав” (Polovina 2022: 6)

Слика Хилде Дајч пре рата; власништво Јеврејског историјског музеја у Београду

